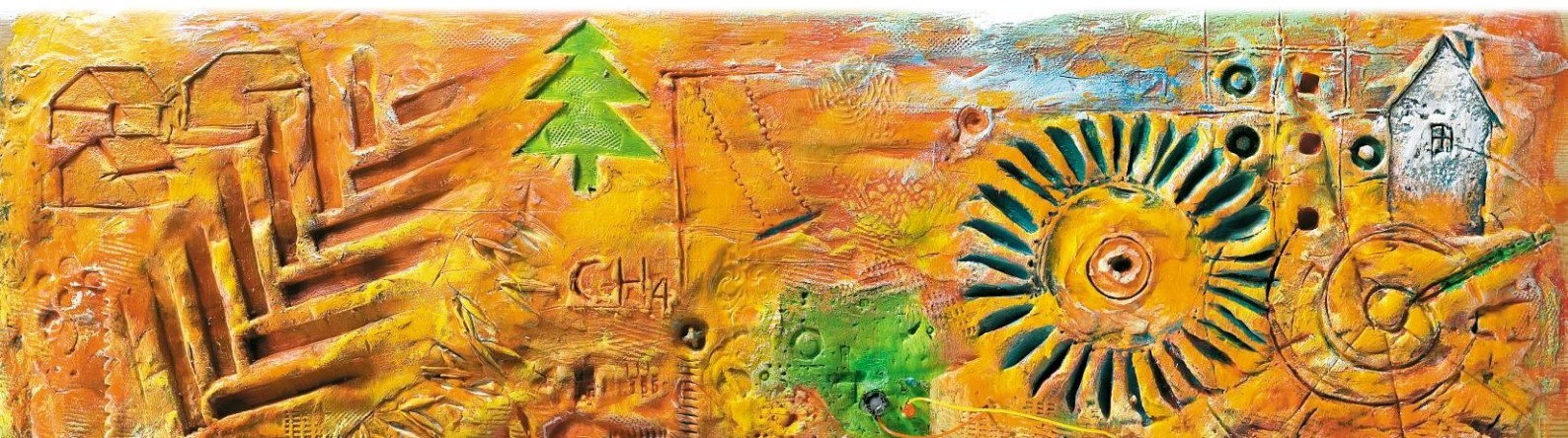

GRAN KOMMUNE

Temaplan Natur- og kulturarv i Gran kommune

Vedtatt av Gran kommunestyre 22.06.2017 sak 45/17

Gran kommune

Adresse Rådhusvegen 39, 2770 Jaren

Telefon 61 33 84 00

Telefaks 61 33 85 74

E-post postmottak@gran.kommune.no

Internett www.gran.kommune.no

1. INNHOLDSFORTEGNELSE

1.	Innholdsfortegnelse.....	3
2.	Oppsummering.....	4
3.	Innledning – bakgrunn for planen.....	4
4.	Ansvar og Lovgrunnlag.....	5
5.	Naturarv	6
6.	Kulturlandskap	8
7.	Kulturarv – kort kulturhistorisk oversikt	10
7.1	Førreformatorisk tid	10
7.2	Nyere tid (1537– i dag).....	16
7.3	Immaterielle kulturarv	22
8.	Byggeskikk og verdivektning	24
9.	Bygningsmiljøer i Tettstedene Brandbu og Gran	27
9.1	Bakgrunn	27
9.2	Brandbu	28
9.3	Gran	29
9.4	Bygningsmiljøer som er kommunalt viktige	29
9.5	Andre viktige bygningsmiljøområder	33
10.	Bruk og vern	35
10.1	Hvordan sikre kulturarven.....	35
10.2	Verdiskaping med grunnlag i natur- og kulturarven	36
10.3	Formidling	37
11.	Økonomi – virkemidler.....	39
11.1	Arkeologiske undersøkelser – utgifter	39
11.2	Søke om midler	39
12.	Oppfølging av planen.....	40
13.	Kilder	41

Vedlegg

- 1) Nyere tids kulturminneregistrering i Gran kommune. Bygningsmiljøer i tettstedene Brandbu (1A) og Gran (1B). Dag Lindbråten og Kari Møyner, 2015, revidert 2017
- 2) Liste over utvalgte kulturmiljøer i Gran kommune. D. Lindbråten, mai 2017

2. OPPSUMMERING

Hovedmålsetting med denne temaplanen er å sette fokus på kulturarven, og bidra til at kulturminner og kulturmiljøer i Gran blir tatt godt vare på både for dagens og framtidige generasjoner.

Gran kommune er rik på kulturminner, både automatisk fredete fra før reformasjonen og nyere tids kulturminner. Kommunen har ansvar for verneverdige/nyere tids kulturminner. Det er derfor viktig å ha en oversikt over hva som fins, og ha kunnskap om kulturminnene. Kulturminner kan gi oss kunnskap om vår historie og samfunnsutvikling. Vi må tolke kulturminnene i lys av vår tids kunnskaper, holdninger og erfaringer, men også evne å sette oss inn i datidens levekår og mentalitet. Dette gir grunnlag for kulturhistoriske formidlingsverdier. Ved siden av en kronologisk gjennomgang av forhistorien, er også naturgrunnlaget kort beskrevet.

Det er første gang det utarbeides en type kulturminneplan i Gran kommune. I denne første temaplanen for natur- og kulturarv er det lagt vekt på registrering av bygningsmiljøer i tettstedene Brandbu og Gran, siden det raskt skjer store endringer i disse miljøene. *Vedlegg 1* viser 50 verdifulle bygningsmiljøer. Av disse er 19 bygnings-miljøer/enkeltbygg valgt ut som ekstra verdifulle.

I temaplanen hadde det vært ønskelig å utarbeide en mer omfattende plan med mange registreringer og utvelgelse av enkeltminner og miljøer, men det har utfra ressurser vært nødvendig å gjøre en prioritering. Siden det kun er gjort et lite utvalg, er det i kap. 11 pekt på oppfølging med å få ytterligere informasjon og kunnskap om både enkeltkulturminner, områder og kulturhistorie. Gran kommune er en jord- og skogbrukskommune. Kulturminner knyttet til disse virksomhetene er derfor mange og viktige og det bør ses nærmere på bl.a. enkelte gårdsmiljøer, setre, skogshusvær og vegfar. *Vedlegg 2* viser et utvalg av kulturmiljøer som kan være utgangspunkt for videre arbeid i en seinere plan. Her er det gjort et utvalg av SEFRAK-registrerte bygninger og verdifulle bygningsmiljøer. Bygningsmiljøene er valgt med tanke på en tematisk og geografisk fordeling. Utvelgelsen er gjort for å vise at det er et bredt spekter av bygningsmiljøer, som viser eksempler på bl.a. samfunns-, landbruks-, industri-, skog- og jordbrukshistorie.

3. INNLEDNING – BAKRUNN FOR PLANEN

Hvilke kulturminner er viktige i Gran? Spørsmålet kan få mange ulike svar avhengig av hvem man spør - og i hvilken sammenheng. Per definisjon er «kulturminner» alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med «kulturmiljøer» menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Gran kommune har en rik natur- og kulturarv. Kulturminner og kulturmiljøer er ikke-fornybare ressurser, og er derved verdier som bør forvaltes som en investering for framtidige generasjoner. Kulturminnene/kulturhistorien er viktig for vår identitet, og er et grunnlag for opplevelser og næringsutvikling. Kommunen har ansvar for nyere tids kulturminner. Det er derfor viktig å ha en oversikt over hva som fins, og ha kunnskap om disse kulturminnene. Kommunen bør være et forbilde for god forvaltning, og har særlig mulighet til dette gjennom sitt ansvar for byggesaker og arealplaner. God forvaltning krever kunnskap om kulturminnene og kulturhistorien.

Hovedmålsetting med den vedlagte temaplanen er å sette fokus på kulturarven, og bidra til at kulturminner og kulturmiljøer i Gran tas godt vare på - i dag og for fremtiden. Naturgrunnlaget

har vært premissgivende for hvor folk bosatte seg helt fra yngre steinalder. Der hvor det er næringsrikt jordsmonn er det også man finner de fleste forhistoriske kulturminnene. Derfor er naturgrunnet kort beskrevet i vedlagte plan.

Uerstattelige kulturminner forsvinner i hele Norge, og også i Gran kommune, som eldre hus og bygningsmiljøer. Foto/registreringene av bygningsmiljøene ble utført i 2015 (vedlegg 1). Allerede nå er to av husene revet. Endringer skjer fort og det er viktig å ha øye for de elementene som er så verdifulle at de bør tas vare på og sikres for ettertiden. Samtidig må det være en bevissthet om at ikke alt kan tas vare på og følgelig må prioriteringer gjøres. Da Gran er en landbrukskommune bør man bla gå nærmere inn på viktige jordbruksområder/ gårdshistorie, småbruk, husmannsplasser og ikke minst setre/skogshusvær etc. Mange bygninger og bygningstyper er i ferd med å forsvinne, som gardssmier, badstuer (tørking av korn), mindre håndverksbedrifter, små industribygg, karakteristiske mindre bolighus med flere. Disse bør registreres. Ferdelsårer/gamle vegfar er et annet tema som bør registreres nærmere. Dette er temaer som det bør legges vekt på i seinere revideringer av planen.

I Kommunedelplan for kultur (2006-2017) er ett av hovedmålene: «Høy bevissthet om verdiene knyttet til kulturlandskap, kulturminner og kulturmiljøer.» «Metoden for å sikre forvaltning av kulturlandskap, kulturminner og kulturmiljøer er å utarbeide en kommunedelplan for kulturminner, eventuelt i samarbeid med de andre hadelandskommunene». En prosess som tok sikte på å utarbeide en felles plan for alle hadelandskommunene førte ikke fram. Kommunestyret vedtok derfor 13.06.13 at det skulle utarbeides en temaplan for natur- og kulturarv kun for Gran kommune.

Riksantikvaren oppfordrer alle kommuner i Norge til å utarbeide en kulturminneplan, enten som en kommunedelplan eller i kommuneplanens samfunnsdel. En kulturminneplan kan også vedtas som en temaplan uten å følge alle saksbehandlingsreglene i plan- og bygningsloven, som f.eks kravet til planprogram. Det er det siste alternativet som ble valgt i Gran.

Riksantikvaren og Oppland fylkeskommune har også oppfordret kommunene til å registrere nyere tids kulturminner. Gran har fulgt denne oppfordringen ved å registrere bygningsmiljøer i tettstedene Brandbu og Gran. Ved behandling av bl.a. byggesaker, vil man være ekstra oppmerksom på de bygningsmiljøene som er valgt som spesielt verdifulle i den vedlagte planen, selv om de juridisk ikke har særskilt vern. Alle registrerte bygningsmiljøer (vedlegg 1) legges inn i databasen Innlands-GIS av Oppland fylkeskommune, Kulturarv.

Riksantikvaren skriver at Kulturminnefondet i sin søknadsbehandling vil legge vekt på om kulturminnene det søkes tilskudd til, er prioritert i kommunale kulturminneplaner.

4. ANSVAR OG LOVGRUNNLAG

Klima- og miljødepartementet har det overordnede ansvaret for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Riksantikvaren, Kulturhistorisk museum og Oppland fylkeskommune har fordelt forvaltningsansvaret for kulturminner mellom seg. Med forankring i kulturminneloven har Stortinget gitt kommunene et større ansvar og myndighet.

Fylkeskommunen/Riksantikvaren har ansvaret for de automatisk fredete kulturminnene mens kommunen har ansvar for verneverdige/nyere tids kulturminner. Det er derfor meget viktig å ha god kunnskap om, og oversikt over hva som fins.

Det er i hovedsak to lover som benyttes for å ta vare på spesielt verdifulle kulturminner, Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven (PBL). Kulturminneloven forvaltes av Riksantikvaren på nasjonalt nivå og fylkeskommunen og Kulturhistorisk museum på regionalt

nivå. Det finnes egne forskrifter som skisserer ansvar og myndighet til hver av disse instansene. Alle kulturminner som er fra før 1537, samt stående byggverk som er fra før 1650, er automatisk fredet gjennom Kulturminneloven. Dette betyr at de er fredet i kraft av sin alder og dermed underlagt lovens beskyttelse mot ødelegging. Loven åpner imidlertid også for at nyere tids kulturminner kan fredes gjennom enkeltvedtak.

5. NATURARV

I Gran kommune finner vi en rik og variert natur. Naturgrunnlag og kulturminneforekomster hører svært ofte sammen. Her er det derfor valgt å ha fokus på natur som et grunnlag for kulturminner. Naturen var en viktig faktor for bosetning og aktivitet i forhistorisk tid, og er derfor viktig å forstå. Innen kulturminneområder ser man også gjerne på naturelementer som vegetasjon, flora og fauna.

Hadeland ligger innenfor et område som geologisk betegnes som Oslofeltet. I den geologiske perioden Kambrium for ca 500 millioner år siden, lå området under vann og et yrende liv av marine organismer oppstod. Felles for dem var et ytre mineralisert skall som gjorde at de ble oppbevart som fossiler. Dette var et grunnhav som så vidt dekket den gamle grunnfjellsplattformen. I dette grunne havet ble det bare avsatt tynne sedimentpakker i løpet av over 120 millioner år, fram til slutten av silur (kambrosilursk lagrekke).

Den kambrosilurske lagrekken har trilobitter som ledefossiler. Dessuten finnes fossiler av blekkspruter, koraller, brachiopoder, snegler og muslinger. Ute ved Kirketangen i Røykenvik finnes det et fredet område med fossiler. De kambrosilurske bergartene forvitret lett og har godt jordsmonn pga kalk i disse sjødyrskallene. Den næringsrike kambrosiluren gjør at vi på Hadeland finner gårder med svært tynt jordlag, men som på grunn av berggrunnen likevel gir dyrkingsgrunnlag. Den geologiske perioden Perm for 240 millioner år siden, var en urolig tid. Både forkastninger og vulkanisme endret landskapet. I dag står rester etter tre tilførselsrør til vulkaner igjen; Brandbukampen, Sølvsberget og Buhammeren. De er karakteristiske høyder i terrenget og mye brukte turmål.

En dyp forkastning ble dannet der Randsfjorden er i dag og innebar at området i øst sank ned mens vestsiden forble høyere. Seinere har mange istider skuret vekk lag på lag. I dag er grunnfjellet i opp i dagen på vestsiden mens den kalkrike kambrosilurske bergarten er i opp dagen på østsiden. Forkastningssonen skjærer opp fra Randsfjorden nord for Røykenvik ved Mæna, via Hennung mot Hunnselva til Gjøvik. Åsene vest for Randsfjorden og nord for Røykenvik består av grunnfjell som gir et magrere jordsmonn. Sør og øst for de sentrale jordbruksområdene består berggrunnen av eruptive bergarter som har et magrere jordsmonn. Høyden over havet varierer fra Randsfjorden på 135 m.o.h. til Lushaugen som er 812 m.o.h.

Det fins også flere eldre steinbrudd; for eksempel ett hvor man antar at stein er tatt ut til Søsterkirkene, eller et tidlig marmorbrudd i Granåsen. Det har nok vært mange steinbrudd hvor det ble tatt ut steinblokker til kirker, steingarder, uthus mm. Dette er kulturminner som forsvinner og som kunne vært registrert nærmere.

Randsfjorden som er Norges fjerde største innsjø, har vært en viktig ferdselsåre gjennom tidene. Viggavassdraget har vært premissgivende for omfattende næringsvirksomhet. Mange mindre vann både i øst og vest i kommunen gir grunnlag for fiske. Vannsystemet på Fjorda er et eldorado for friluftsliv og kanopadling.

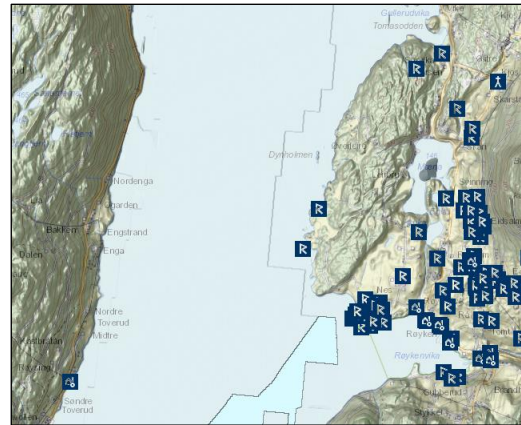
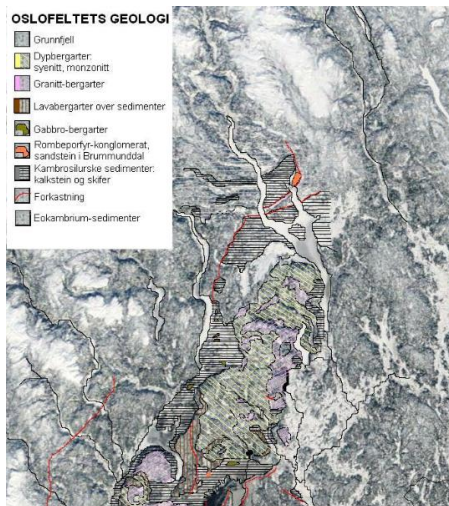

Fig 1 Gran kommune ligger innenfor det geologiske Oslo-feltet. En forkastningssone som går fra Randsfjorden og gjennom det lille vannet Mæna og videre mot Gjøvik, er forklaringen på rike kambrosilurske bergarter i øst, og grunnfjell i vest (det kambrosilurske laget er slitt av gjennom millioner av år). Jordsmonnet er best og tettheten av registrerte kulturminner er påfallende større i de rike kambrosilurområdene. Venstre: Oslofeltet. Wikipedia. Høyre: InnlandsGIS. Med Multiskyggerelieff og Kulturminner RA.

Den gode jordbruksjorda har vært årsaken til tidlig bosetning i kommunen. Vann, bekker og myrer har også vært premissgivende for bruken av områder. Husmannsplasser ble etablert på mer marginale områder. Setre og skogshusvær ble etablert der skogen var dominerende og hvor det ikke har vært lønnsomt å fulldyrke.

Fig. 2 Natur- og kulturlandskap. Dyrket mark på den rike kambrosilurske jorda, store gårder, rester av et tilførselsrør av en vulkan. Fra Granavollen mot Brandbukampen.

Variasjon i naturforhold avspeiler en variert flora og fauna, som igjen avspeiler dette seg i spor som forteller oss noe om hvordan folk før oss har levd.

Fredete naturreservater i Gran er Gullenhaugen, Hovstjern, Lysen, Marifjell, Pyttmyra og Jarevatnet. Gran har også tre freda naturminner, Maurtvedt/Mørtvedt (gammel eik), Kjørkjetangen (fossiler) og Tønnerudtangen (fossiler), og et fuglefredningsområde i Røykenvika. I tillegg har Gran mange forekomster av den utvalgte naturtypen kalksjø og slåttemark, samt den prioriterte planten dragehode.

I registreringene av bygningsmiljøer (kap 8) er det sett på helheten med både natur og kultur med eksempelvis hageelementer ved Sundtgården/Jarvik i Gran (reg.0534-32a) og området ved Gran stasjon.

6. KULTURLANDSKAP

Kulturlandskap er definert som områder med intensiv landbruksproduksjon, samt beite- og slåttemark og kystlynghei. Dette er menneskepåvirket natur som er helt avhengig av fortsatt drift for å kunne bestå. I dag trues kulturlandskapet mange steder av gjengroing eller utbygging. Dette har ført til at kulturpåvirkede naturtyper er i sterk tilbakegang i mange områder, samtidig som andre områder er overbeitet. Mindre hogst og slått samt endring i husdyrbeite lang skoggrensen, har ført til gjengroing av kulturlandskapet.

Innen jordbruket har det vært en betydelig økning i areal med åpen åker, selv om det også er en del husdyrbruk med beitemark og kulturenger. Et variert kulturlandskap er svært viktig for faunaen. Eksempelvis er det et svært rikt fugleliv rundt kalkrike tjern i Tingelstad-Røykenvik. Mindre marginale landbruksområder som skrinne åkerholmer (tørrbakker med særpreget flora) blir stadig fjernet ved aronderingstiltak.

Vegetasjonsbelter langs vassdrag, som Vigga og mindre elver og bekker er svært viktig for kulturlandskapet og derved for flora og fauna.

En nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap ble gjennomført på begynnelsen av 1990-tallet. Hensikten var å fange opp større kulturlandskapsområder som representerer viktige biologiske, økologiske og kulturhistoriske verdier. Representative, særpregede landskap og landskap med stor artsrikdom og variasjon inngikk i registreringen. 291 av de registrerte områdene ble prioritert høyest, disse fordeler seg på alle fylker. I Oppland fylke er 13 områder klassifisert som nasjonalt verdifulle. «Tingelstadhøgda – Røykenvik» i Gran kommune er ett av områdene. Tingelstadhøgda er en del av Oslofeltet, og leirskifre og kalkstein preger berggrunnen. Flere steder er det tynt og usammenhengende jordsmonn med berggrunnen helt opp i dagen, men vanligvis er det et morenedekke av varierende tykkelse.

Området Tingelstad- Røykenvik har mange små, kalkrike og artsrike tjern. Her er det mange dammer knyttet både til gardstun og beitemarker og enkelte artsrike naturbeitemarker forekommer også. Forekomsten av kantsoner er høyt og innslag av alleer, hagemarker og andre spredtstående løvtrær er stort. Det er en god forekomst av kalkrike bergknauser med varmekjær vegetasjon. I tillegg er det et artsmangfold knyttet til gjengroende slåtteenger og skogsbeiter.

I Gran kommune er det 72 000 dekar jordbruksareal, av dette er 6 540 dekar innmarksbeite. Det er 480 000 dekar produktiv skog.

Fig.3 For at kulturlandskapet skal opprettholdes, er det avhengig av fortsatt dyrehold og beiting. Johan Stensrud tar inn dyra for melking på Gran gård 2016.

Fig.4 Et karakteristisk kulturlandskap i Gran kommune. Naturgrunnlaget med den rike kambro-silurske jorda på østsiden av Randsfjorden, grunnfjell på vestsiden, små vann, dyrket mark, beiter, skogbruk, aktive gårder og gamle gutuer, er elementer som til sammen danner kulturlandskapet vi har i dag. Tingelstadhøgda.

7. KULTURARV - KORT KULTURHISTORISK OVERSIKT

I Gran har vi mange spor etter tidligere levd liv. Vi har både gjenstandsfunn, fortidsminner som for eksempel gravhauger, og stående nyere tids bygninger som er definert som kulturminner. Kulturminner fra før reformasjonen er automatisk fredet. Det betyr at de er fredet selv om de ikke er registrert eller oppdaget. Nyere tids kulturminner, det vil si kulturminner fra tiden etter 1537 og bygninger fra tiden etter 1650, kan fredes etter vedtak med hjemmel i kulturminneloven.

7.1 FØRREFORMATORISK TID

Kulturminner fra før reformasjonen (år 1537) er automatisk fredet. Det betyr at de er fredet selv om de ikke er registrert eller oppdaget. 383 kulturminner (lokalteter) som er automatisk fredet er registrert i Gran kommune. Hver lokalitet inneholder ett eller flere enkeltminner. Men en stor andel av automatisk fredete kulturminner er ikke kjent og registrert, og mange er i dag lite synlige. Antall automatisk fredete kulturminner øker med nye registreringer; særlig knyttet til reguleringsplaner og større tiltak.

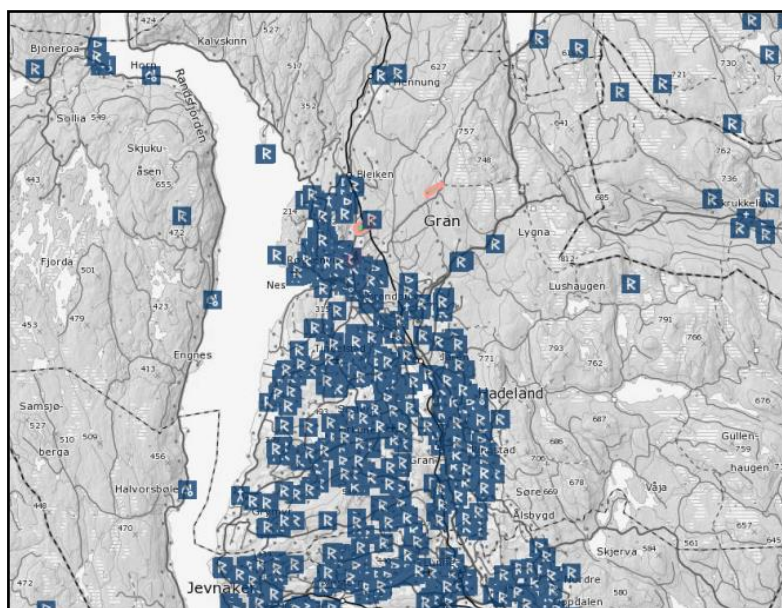

Fig.5 Tetthet av registrerte automatisk fredete kulturminner i Gran kommune. Fra databasen Askeladden.

Steinalder - eldre (8000-4000 f.Kr)

I ca 100 000 år var den nordlige delen av Europa dekket av is. For ca 15 000 år siden begynte den siste isen å trekke seg tilbake. Ca 8000 f. Kr ble hadelandsområdet isfritt. Samtidig som isen trakk seg tilbake begynte planter og dyr å etablere seg og mennesker trakk etter. De første menneskene som kom til Norge var et kystbasert folk. Det er ikke så mange spor etter eldre steinalder; mest gjenstander/avfall av bearbeidet stein. I Oppland kjenner vi fire helleristninger (veideristninger), men ingen på Hadeland.

Steinalder – yngre (4000-1800 f. Kr)

Rundt år 4000 f. Kr skjedde det en viktig kulturhistorisk endring i Norge; innføringen av jordbruket. Det første jordbruket var svedj jordbruk; en ekstensiv jordbruksform som krevde stadig nye arealer. De første bøndene drev i all hovedsak med husdyrhold kombinert med jakt og fiske. Etter hvert tok de også i bruk areal til korndyrking; sannsynligvis de sentrale jordbruksområdene inkludert Hadeland og Gran.

De første bøndene brukte store steinøkser for å hogge og kultivere skogen. Andre typer redskaper av flint og andre bergarter er også karakteristisk for denne perioden, så som stridsøkser, køller og sigder. Hadeland og Toten står i en særstilling i Oppland med mange funn. Funnene indikerer at Hadeland var befolket i siste del av yngre steinalder. Etter funnene å dømme ser det ut som om de har bodd veldig spredt. Eksempel på funn: På Gran prestegård (Gran gård) er det gjort funn av en intakt flintdolke fra yngre steinalder, i vestre Tingelstad er det funnet en flott flintøks som sannsynligvis er innført fra Danmark. På Kjos i Brandbu er det funnet en båtformet steinøks.

Fig.6 Flere skaftulløkser er funnet spredt i Gran kommune. Her en skaftulløks som kan være brukt til jordhacking i yngre steinalder. Funn på Alm gård i Tingelstad. Museumsnr.C34794. Foto Ove Holst. Kulturhistorisk museum.

Bronsealder (1800-500 f.Kr.)

Rundt 1800 f. Kr kom bronzen til Norge. Totalt er det bare funnet ca 700 bronsegjenstander i hele Norge. De fleste funn i Oppland er fra Hadeland, Toten og Valdres. På Hadeland er bronsebukkene fra Grindvoll i Lunner mest kjent. I Gran har vi også et spektakulært funn, med rester etter bronselurer funnet i Røykenvik på prestegarden Raassum. Det er kun funnet ett annet par med bronselurer i Norge. Det er blant annet også funnet en bronseøks ved Morstad og flintdolker fra Bergsrud og Helgum.

Et bronsesverd fra Sørumsund som ble funnet i 1949, er antatt laget i Sveits ca 500 år f. Kr (Hadeland bygdebok IV). Dette praktfunnet er det eneste i sitt slag i Norge og forteller om folks forbindelser med det øvrige Europa i sør på denne tida.

Ut fra funn kan vi slå fast at det i bronsealderen ble økt bosetning.

I bronsealderen var det høvdingdømme og det økonomiske grunnlaget var jordbruk og handel (i sær skinn og pelsverk). Bronsegjenstandene blir ofte satt i sammenheng med en økonomisk maktelite i de beste jordbruksbygdene, som Hadeland, der gjenstandene ble sett på som et middel til å legitimere den sosiale prestisjen, eller posisjonen til denne eliten. Sannsynligvis har eliten vært avhengig av bronse for å markere sin status og for å holde på sin politiske rolle i samfunnet.

Fig.7 Fragment av en lur i bronse, funnet på garden Raasuum i Røkenvik. Funnet er ytterst sjeldent, kun ett annet bronselurpar er funnet i Norge, i Rogaland. Blåseinstrument som kan ha vært brukt i prosesjoner i bronsealderen. (C 19023). Kulturhistorisk museum.

På Hadeland er det mange gravhauger og gravrøyser. Noen av disse er trolig etablert helt tilbake til bronsealder.

Jernalder (500 f.Kr -1050 e.Kr)

Jernet ble kjent i ca 500 f.Kr, men først i årene 200-600 e.Kr var det intens jernutvinning. I Gran er det ikke så mange spor etter selve jernutvinningen, mens det fins mange anlegg i Gjøvik, Land, Gausdal og Valdres. Vi finner likevel mange spor og funn etter jernalder i Gran og da er gravene mest i øyenfallende. På den tid var det mange måter å gravlegge de døde på, og en av de mest spektakulære er gravhaugene. De fleste ble trolig aldri lagt i en grav som er synlig. Mange ble brent og lagt i flatmarksgraver. Noen fikk mer uvanlige former, som steinringer som det er kjent 8 av i Oppland i dag, Bilden er en av dem fig. 9. Noen er gravlagte i enkeltgraver, men de aller fleste er gravlagt på større og mindre felt.

Ofte fikk den døde med seg gjenstander i graven. På den måten er mange gjenstander bevart og blitt en kilde til kunnskap om tidsepoken. I 1924 ble fem av gravhaugene på gravfeltet på Gamme undersøkt, og arkeologene fant spor etter enkle branngraver. Flere av de døde hadde fått med seg gjenstander som kniver og trekar og det ble funnet beinrester etter hester og store hunder i gravene. I én av gravene på Gamme ble det også funnet bjørneklør. Tre menn var gravlagt i denne graven. Under en utgravning i 1976 ble det funnet rester etter minst åtte mennesker i én og samme grav. Tre av de gravlagte var kvinner, de øvrige kunne ikke kjønnsbestemmes. Gravhaugen inneholdt både kremasjoner og ubrente graver, og det har gått flere hundre år fra den første til den siste begravelsen.

Fig. 8 Gravfeltet på Gamme er over 2000 år gammelt og er ett av de største gravfeltene på Hadeland. Den eldste graven er fra ca. 200 f.Kr., den yngste fra 600-1050 e.Kr. Gravfeltet har omfattet minst 23 gravhauger, 21 av dem er bevart. Mange av gravhaugene virker urørte mens noen har et søkk i toppen som kan stamme fra plyndringer. Grunneier har ryddet feltet for skog og området pleies ved hjelp av beitende husdyr. Oppland fylkeskommune har i samarbeid med Gran kommune og grunneier skiltet gravfeltet.

Fig. 9 Steinringen på Bilden er et gravsted fra romertid, nær 2000 år siden. Åtte steiner i en sirkel, med én midtstein skulle bli sett av gjenlevende og framtidige generasjoner. Graven var stedet den døde oppholdt seg, hvilte eller brukte som utgangspunkt for reisen til «den andre siden». Åpent landskap med utsyn til Sølvberget og Randsfjorden. Dette er den eneste steinringen i Gran kommune i dag, men på 1700-tallet skal det ha vært flere.

I jernalderen, spesielt i Folkevandringstiden, var det urolige tider og ufred. Våpen i graver samt bygdeborger er tolket som et behov for å forsvare seg. Rundt toppen av Sølvberget (tilførselsrør av en vulkan) finner vi en steinmur. Her har det nok vært både et tilfluktssted og forsvarsverk; en bygdeborg. På et kart fra 1800 kalles Sølvberget for «Sølv-hvarden», og har trolig også vært et vetested. På Brandbukampen er det ikke funnet spor etter forsvarsverk og det er heller ikke kjente navn eller historier om vete der. Beliggenheten kan likevel tilsi at det kan ha vært en vete, da det i et varslingsystem om ufred ble det brent store bål langs med Randsfjorden. Vetene ble tatt i bruk på slutten av jernalderen. Bjoneberget på vestsiden av Randsfjorden har i følge muntlig tradisjon også vært et vetested.

Fig.10 På «Sølv-hvarden», Sølvberget, har det vært en bygdeborg og her var det muligens også et vetested. Utsnitt av kart fra 1800 – Kartverket.

Fig.11 Det er knapt kjent jernproduksjon på Hadeland, men det har vært handel med jern. I jernalder og middelalder ble jernbarrer brukt som betalingsmiddel. Her et flott funn fra rett nord for Brandbukampen. (museumsnr C34017) Foto Ove Holst, Kulturhistorisk museum.

Dessverre er det ikke funnet spor etter hus fra jernalderen i Gran kommune. Spor etter langhusene vil ikke være synlige på markoverflaten.

At Halvdan den Svarte gikk gjennom isen i Røykenvik i år ca 860 og at Olav Tryggvason skal være født på Kongeøya utenfor Eidsand i år 963, er levende tradisjonshistorier.

Fig.12 Vakre smykker fra jernalderen vitner om avansert håndverk. Denne treflikete bronsespennen kan ha vært en gravgave i eldre jernalder. Funn fra Hvalby/Hvaleby. (Museumsnr. C6225). Foto Kulturhistorisk museum.

Middelalder (ca 1000-1537)

I dag kan vi med stolthet vise fram tre middelalderkirker i stein i Gran kommune; Nicolaikirken og Mariakirken (Søsterkirkene) og Gamle Tingelstad kirke (St. Petri). I tillegg har vi Steinhuset, som er unikt i Norge ved at det er det eneste profane (ikke kirkelige) middelalderbygg i stein stående på landsbygda i dag. Alle disse bygningene blir mye brukt også i dag.

I Gran kommune var kirketettheten høy i middelalderen. I Gran stod foruten de tre kirkene på Granavollen (Søsterkirkene og St. Petri), stavkirken på Grinaker og kirkene på Dvergsten, Nes og Bilden. I tillegg stod kirkene Bjørge, Kjos og Horgen.

Runesteinen som er funnet på gården Dynna er en unik historisk kilde. Den framstår som en sammensmeltning mellom hedendom og kristendom, og er datert til ca 1050. Steinen går inn i en «familie» av flere nordiske runesteiner, der en navngitt person reiser steinen til minne om en avdød, og at vedkommende har bygget en bro til minne om den avdøde. Alle innskriftene har en form for kristent innhold. Opprustninger av veinettet, som for eksempel å bygge bro over elver og myrstrekninger, ble regnet som en god gjerning. Én tolkning er at Gunvor bygde bro for å hjelpe datterens sjel lettere gjennom skjærsilden. Dynna ligger på østsiden av Vigga-dalføret, og rett vis-à-vis ligger Bjørge der det har stått kirke. Teorien er at en bro ble bygd over Vigga mellom de to gårdene(Wikipedia). En billedstein med lignende symbolikk ble funnet i muren på Nikolaikirken på Granavollen.

Fig. 13 Dynnasteinen er 282 cm høy med runeinnskripsjonen: Gunvor Thiriksdatter gjorde bru etter Astrid, dotter si. Hun var den hendigste møy på Hadeland. En kopi står på Hadeland Folkemuseum. Foto: Kulturhistorisk museum Oslo.

En runestein står rett ved Nicolaikirken på Granavollen. Runene forteller: «Aun rykius sønner reiste (steinen) etter Aufi`sin bror. Gud hjelpe Aufis sjel». Steinen er fra midten av 1000-tallet og regnes som en tidlig kristen kilde. Sannsynligvis har det eksistert en kristen forsamling på Gran - kanskje alt før midten av 1000-tallet.

Steinkirker var dyrere å bygge og krevde en kompetanse som ofte ikke fantes i bygda, så man måtte få tak i håndverkere utenfra. Dermed fikk steinkirkene høyere status og fungerte som maktdemonstrasjoner i lokalsamfunnet. På Hadeland var det en større andel steinkirker enn ellers i landet. Det gunstige jordsmonnet sikret bøndene økonomisk overskudd, og steinkirkene gir et bilde av en velstående og mektig bygd.

Fig.14 Den lille, vakre Gamle Tingelstad kirke/St. Petri troner på en kolle med godt utsyn i alle himmelretninger. Den ble bygget på 1200-tallet. Kirken led ikke samme skjebne som Grinaker stavkirke som ble revet da det ble krav om større kirkerom. Tingelstad nye kirke ble bygget i 1866.

Fig.15 Den Bergenske hovedveg (hovedvegen mellom Oslo og Bergen) snor seg gjennom landskapet. Her ved Korshagan. Pilegrimsleden følger denne vegen. I treklyngen midt i bildet ses hulveger, dvs. gamle rideveger. Sannsynligvis har en av hulvegene retning mot den gamle prestegården. Vegfaret kan ha fulgt omtrent samme trasé helt fra jernalderen.

Et annet gammelt vegfar er beskrevet i Sverres saga. Kong Sverre skal ha trukket båtene sine opp Kjølvegen, fra Randsfjorden til Mjøsa, på 1100-tallet. Hvorvidt dette var tilfelle vet vi ikke, men vegfaret har trolig vært etablert helt siden middelalderen, og er således en viktig veg å ta vare på. Andre vegfar er også viktige kulturminner, blant andre hulvegene ved Korshagan. I år 1594 reiste Oslobiskopen Jens Nilssøn på visitasreise her. Som biskop i Oslo og Hamar i mange år, hadde han ansvaret for oppbyggingen av kirken i østlandsområdet etter reformasjonen. Nilssøn beskriver i sine nøyaktige nedtegnelser hvilke gårder han passerte og hvordan de lå i forhold til vegen. Ut i fra dette kan vi anta at vegen har gått i eller nær dagens vegbane, selv om den kan ha skiftet noe spor enkelte plasser.

7.2 NYERE TID (1537- I DAG)

Tiden fra reformasjonen til i dag regnes som «Nyere tid». I løpet av disse årene har det skjedd store samfunnsendringer på mange felt. Mye er skrevet om dette i bygdebøker og i annen litteratur. Her er bare et lite riss, med noen få eksempler på kulturminner fra nyere tid.

Landbrukshistorie

Gran er en landbrukskommune og utviklingen av jord- og skogbruk har påvirket kulturlandskapet gjennom århundrene. Husene på gårdene, som våningshus, uthus samt tunstruktur, har endret seg. Byggeskikken har blitt endret gjennom nye impulser. I 1660-åra skaffet staten seg oversikt over all jord, også utmark, gjennom en storstilt matrikuleringsforretning. All jord fikk en eier, og alle nye bruk måtte opprettes innenfor de allerede eksisterende brukene.

Overgangen fra leilending til selveier skjedde i stor grad på begynnelsen av 1700-tallet. Dette ga grunnlag for en sterk nybygging på gårdene. 1800-tallet førte med seg modernisering og store omlegginger av samfunnet på mange områder. Jordbruket var også da den viktigste næringen.

Men stor befolkningsøkning førte til en kraftig ekspansjon, med nyrydning og deling av garder. Husmannsvesenet økte sterkt. Husmannsplassene ble anlagt på gårdens grunn, ofte på svært marginale områder. Mange slike plasser fins fortsatt i dag, men de fleste bygningene er bygget om og på.

Et eksempel på mange bygninger som hadde ulike funksjoner: Gran prestegård var en meget stor gård med mye dyrket mark og skog. Bygninger bestod tidligere av hovedbygning, matbod, rullestue og borgerstue, drengestue og bryggerhus, to kornlåver, fjøs, svinehus og sauehus, to stabbur, en melkebod, en badstu, en vognremisse og tre kornlåver, en smie, en potetkjeller, to englåver og et redskapsskjul. Og ikke nok med det: i tillegg kommer bebyggelsen på 17 husmannsplasser. (Hadeland bygdebok 1932)

Åssetrene ble i stor grad utformet i siste halvdel av 1700-tallet. Setrene var viktige i jordbruket, som grunnlag for mye av den økonomiske produksjonen. Vegfar hvor dyra ble ledet fra heimgard til seter, fins fortsatt flere steder i bygda.

Fig. 16 Det har vært et rikt setermiljø, både på øst- og vestsiden av Randsfjorden. Selv om setringen i stor grad har opphørt, er det flott at noen tar vare på bygningene. Her fra en befaring ved Øvre Høvra. Foto Harald Mathisen.

Finnebosetning med svedjebbruk eller bråtebruk, gikk ut på å rydde og brenne skog, og dyrke korn, poteter, neper og andre vekster i en begrenset tidsperiode på stedet. Det vanligste kornslaget var rug. Mange stedsnavn kan tilsa tidligere tiders landbruk, og på mange gårder fins det gjerne stedsnavn som er knyttet til hvordan jorda ble brukt før, for eksempel Ruds-navn fra rydning.

Næringshistorie

Den industrielle revolusjon nådde Gran etter 1850. Det sies at nest etter Akerselva, var Vigga den elva i Norge med mest industriell virksomhet. Langs Viggå lå det ni møller, to fargerier, garverier, sagbruk, smier, et brennevinsbrenneri, papp emballasjefabrikk og meieri. Og ved Viggas utløpssted, Røykenvika var det ytterligere industriell virksomhet, som shoddy fabrikk og brenneri.

Det var og en rekke møller og sagbruk ved Randsfjorden, som i Gjervika og i Gullerudvika.

På 1800-tallet skjedde det mye innen næringslivet, ved etablering av moderne fabrikkproduksjon. Tremassefabrikker ble etablert (eksempelvis Kistefoss i Jevnaker). Produksjon av pappembalasje på Andfossen ble etablert i 1919. Mange små bedrifter ble startet opp. Et eksempel er farveri på Hofsbro på 1800-tallet, seinere veveri (vedlegg 1B). Jordbruksbasert industri som meieri og ysteri ble også startet. Både Nes brenneri i Røykenvik som utnyttet poteter til sprit, og Gjefsen brenneri startet opp på 1800-talet. Første butikk i Røykenvik var knyttet til Nes Brenneri og startet i 1863.

Skogsdrift/skogindustri har vært viktig også gjennom hele nyere tid. Fra tømmerfløtingens spede begynnelse på 1500-tallet fram mot siste halvdel av 1800-tallet foregikk fløtingen med håndkraft. På midten av 1800-tallet ble håndkraft avløst av damp- og motorbåter med tømmerløping over vann (se fig 17). Fløtingen i elvene foregikk hele tiden med håndkraft. Tømmerfløtingen opphørte ca 1970.

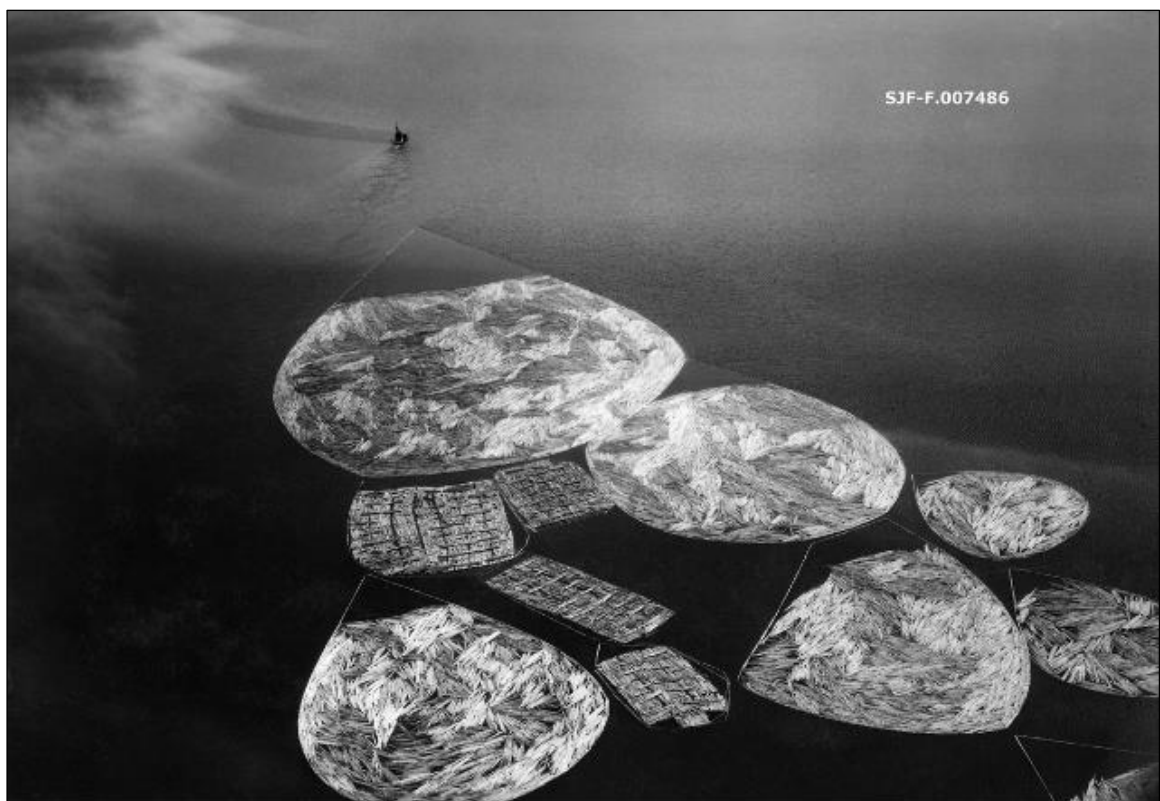

Fig. 17 Tømmerlep på Randsfjorden i Oppland. En slepebåt, muligens den ombygde passasjerbåten «Oscar II» som trekker ringbommer med løstømmer og flåter av tømmerbunter. Foto Vilhelm Broch Skappel. Widerøes Flyveselskap A/S. 1939. Digitalt museum.

Fig. 18 Tømmerfløting foregikk i stor skala ved Bjonvassdammen i Bjonvassdraget, midt på 1960-tallet. Bjonvassdammen er en steindam fra 1891, men det har mest sannsynlig vært dam her tidligere. Dammen hadde kapasitet til ca 1500 kubikkmeter tømmer kunne passere i timen - tilsvarende ca 40 trailerlass. Fløtinga ble organisert av Østre Bjoneelvns Fellesfløtningsforening. Fotograf ukjent. Eier: Randsfjordmuseene

En viktig forutsetning for industrialiseringen var god tilgang på energi. En stor nyvinning som medførte endringer i bygda, var elektrisiteten. Det var industrien som først tok i bruk elektrisitet på Hadeland. Kistefos Træsliberi AS ble satt i drift i 1890.

Fire slipeapparater ble drevet med turbiner. I tillegg ble det installert en egen turbin til å drive et elektrisk lysanlegg i fabrikken. Det er noe usikkert om dette var første sted med elektrisk lys på Hadeland. Randsfjord tresliberi, etablert i 1883, kan ha tatt i bruk elektrisk lys noen år tidligere. Da Engnæs Tresliberi ble etablert i 1895 ble en dynamo installert som produserte strøm til to lysbuelamper ute og en del kulltrådlamper inne. Da Hadeland Bergverk startet opp igjen i 1904 tok de i bruk en lokomobil som produserte elektrisk kraft til anlegget.

Hadeland Elektrisitetsverk ble formelt stiftet i 1913. Toverud kraftstasjon stod ferdig på vestsiden av Randsfjorden i 1919 og forsynte til tidlig på 1930-tallet hele Hadelands befolkning med kraft. Kraftstasjonen er en stor majestetisk murbygning.

Som en følge av bedre kommunikasjon, kom turisttrafikken i gang og hoteller ble bygd. I mellomkrigsåra og i tiden etter andre verdenskrig var Hadeland særlig kjent for var pensjonatvirksomhet på flere av gardene, slik som Hvattum, Alm, Tingelstad og Bjørge. I tillegg kom gjestgiveri og hoteller slik som Jaren Hotell, Marka pensjonat, Grymyr hotell, Sanner hotell (opprinnelig pensjonat) og Hadeland hotell.

Mange andre næringsvirksomheter fortsatte inn i nyere tid eller ble startet opp, så som møller, garverier, brennerier, sagbruk, smier, skomaker, landhandlerier, bensinstasjoner og mye mer. Det var en oppblomstring av industri etter andre verdenskrig. Et eksempel er sementvarefabrikker, hvor en av dem var Jaren Cementvarefabrikk. I en avisartikkel fra 1964 nevnes det at bedriften hadde fått en underavdeling på Jevnaker (Nordbytingen), og hadde totalt 70 ansatte og produksjonsplass på 2700 kvadratmeter.

Fig 19 Jaren Cementvarefabrikk. Foto Tore Schjerven, Digitalt museum

Fig.20 Klæstad Mølla fra 1896 i Vestre Gran ble høytidelig gjenåpnet i 2012 av riksantikvar Jørn Holme og prosjektleder Brede Grinder. En stor dugnadsinnsats gjør at mølla igjen tas i bruk til maling av korn. Alt utstyr fra hele driftshistorien er intakt og gjør mølla spesielt interessant i formidlingsøyemed.

Samferdselshistorie

Framkomstmidlene gjennom mange århundre har vært båt og hest. Randsfjorden har vært en viktig samferdselsåre gjennom tiden. I dag kan man si at fjorden er blitt en barriere mer enn en kommunikasjonsåre, fordi det knapt er transport over fjorden (bortsett fra Randsfjordferga), men man kjører i bil rundt i stedet. Gran kommune har bosetning både på vest- og østsiden av Randsfjorden. Det er mest bosetning på østsida og «vestfoldinger» har til alle tider hatt mye trafikk over Randsfjorden. Det gjaldt for eksempel all kirketrafikk fram til Sørum kapell ble bygd i 1861 (i dag Sørum kirke). Hadde man kommunale ærend eller skulle storhandle måtte en også krysse Randsfjorden. Vinterstid var det isveg både for gående, hesteskyss og biler.

Eksempel på veghistorie: Fram til 1818 var Den Bergenske Kongeveg gjennom Nordmarka, Hakadal og Lunner hovedvegen fra Christiania til Gran. Da ble Kongevegen lagt helt om. En opprustet vegtrasé over Krokskogen, Ringerike og Jevnaker tok da over som Kongeveg. Som den forrige Kongevegtraséen gikk også den nye over Granavollen. I 1824 ble det navnskifte fra Den Bergenske Kongeveg til Den Bergenske Hovedveg. På 1860-tallet ble den nye Christianiachauseen, som i hovedtrekk følger vegleia vi fortsatt har, hovedforbindelsen mellom Oslo og Gran. I 1912 ble de offentlige veiene inndelt i hovedveier og bygdeveier.

Utover 1700-tallet ble vegene utbedret slik at de kunne kjøres med hest og kjerre/slede. Fra 1830-tallet tok dampskip til å erstatte robåter og seilbåter på Randsfjorden. I begynnelsen av 1900-tallet kom også jernbanen som avlastet vegnettet i vårt distrikt.

Røykenvik var et viktig kommunikasjonsknutepunkt for jernbane og dampskipstrafikk på Randsfjorden. Første dampskip kom i 1837. I dampskipstidas gullalder i årene 1896-1902, lå passasjertallet mellom 20-30 000 pr. år! Det siste dampskipet var å se i 1965. Båten MS Brandbu ble bygget ved Drammen Jernstøberi og mekaniske verksted i 1907 for Engnæs

Træsliberi. Fartøyet fraktet tremasse fra tresliperiet til Røykenvik. Senere ble fartøyet overtatt av Onsaker teglverk, hvor den ble brukt til å frakte takstein og murstein.

Fig.21 MS Brandbu er den eneste bevarte lastebåten i innlandet og vil bli fredet av Riksantikvaren. Takket være Roar Sundts iherdige innsats med restaurering gjennom flere tiår, frivillige entusiaster, flinke håndverkere/mekanikere og Randsfjordmuseene, er båten fra 1907 i ferd med å bli fullrestaurert, og vil igjen bli å se på Randsfjorden. Foto 2014.

Jernbanen fra Oslo kom til Røykenvik i 1900. Her ved endestasjonen dannet det seg et lite sentrum og handelsvirksomhet med stasjonsbygning, lokomotivstall, godshus, to hoteller, butikker og dampskipsbrygge. Røykenvikbanen, som var en sidebane til Gjøvikbanen, ble nedlagt i 1957. Både Gran, Jaren og Røykenvik stasjon har bygninger som er minner fra denne tiden.

Andre historier

Skole og utdanning har vært i endring. Både nasjonal lover, som for eksempel 6-årsreformen, gjorde at mange skolebygg ble for små. Sammenslåing av skoler, for eksempel til Brandbu barneskole i år, gjør at mindre skolebygg må finne nytt innhold, bygges om eller rives. Stikkord for andre virksomheter/kulturminner er kirkehistorie, samfunnsinstitusjoner, idrett og lek - eksempelvis idrettsbaner, hoppbakker, ferie og fritid, krigsminner, gravminner mm.

Vedtaksfredete kulturminner

I tillegg til automatisk fredete kulturminner (før 1536), kan Riksantikvaren vedtaksfredede bygninger og miljøer. Listen nedenfor viser vedtaksfredete kulturminner i Gran kommune.

NAVN	Byggtype	ByggNr	Gnr	Bnr
Brandbu prestegård	113	157454846	55	1
Brandbu prestegård	241	140327522	55	1
Gullen/Gulden	113	140334987	255	1
Granavollen Søndre	519	140338273	291	3
Granavollen Søndre	519	157548247	291	3
Sjo	111	140338354	167	22
Kittelsrud Nordre	113	157441442	219	3
Tingelstad nye kirke	671	157449230	146	2
Klokkerlåven på Tingelstad	641	157467875	146	2
Hvalby Søndre Hvaleby	113	157494120	271	1

Nes kirkested	671	157503332	59	33
Gran jernbanestasjon Gjøvikbanen	412	157516051	262	7
Gran jernbanestasjon Gjøvikbanen	231	157516094	262	7
Ål kirkested	671	157516280	262	60
Moen kirkested	671	157544446	148	8

Fig.22 Gården Gulden med et stort flott våningshus som ble fredet i 1923. Bygningen har tre byggetrinn. Vestre del er satt opp i 1792, østre del er bygget i 1830, svalgang og utvendig panel kom i 1846. Et stort restaureringsarbeid er nylig utført. Prosjektet har fått midler fra Riksantikvaren. Foto: Hans Høgenes. Eldre postkort stemplet 1924. Hadeland bokhandel. Digitalt museum. Hadeland Folkemuseum.

Kirkene er viktige bygg. Riksantikvaren deler kirkene inn i tre kategorier: fredete kirker, listeførte kirker og kirker uten formelt vern.

Fredete kirker i Gran er Søsterkirkene og Gamle Tingelstad kirke. Tiltak krever tillatelse fra Riksantikvaren og biskopen.

Listeførte kirker i Gran er Moen kirke, Nes kirke, Tingelstad kirke, Ål kirke. Tiltak krever tillatelse fra biskopen på grunnlag av råd fra Riksantikvaren

Kirker uten formelt vern er Sørum kirke og Grymyr kirke. Tiltak krever tillatelse fra biskopen.

7.3 IMMATERIELLE KULTURARV

Immateriell kulturarv innbefatter praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter. For kulturminneforvaltningen er den immaterielle kulturarven knyttet til kunnskapen som ligger i framstilling og bevaring av et kulturminne.

Immaterielle kulturuttrykk kan være språk, tro, utøvende kunst, sosiale skikker, tradisjonelle håndverksferdigheter, ritualer, sagn og fortellinger samt kunnskap og ferdigheter knyttet til

naturen. UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven ble vedtatt i 2003 for å beskytte denne rikdommen bedre.

Innsats fra ulike frivillige organisasjoner, enkeltgrupper og individer, betyr mye for arbeidet med vern og videreføring av immateriell kulturarv. Fem norske frivillige organisasjoner er (pr. 2016) akkreditert av UNESCO som rådgivere på immateriell kulturarv: Norsk senter for folkemusikk og folkedans, Norsk håndverksinstitutt, Norges Husflidslag, Forbundet Kysten og Norsk etnologisk gransking ved Norsk Folkemuseum. Disse organisasjonene, både på lokalt og nasjonalt nivå, er sentrale i arbeidet med vern og videreføring av immateriell kulturarv i Norge. Hver for seg har de lang erfaring i dette arbeidet.

I Gran kommune er det flere frivillige lag og foreninger som er kulturbærere innen immateriell kulturarv. Hadeland Husflidslag viderefremidler gamle håndverksteknikker til barn og unge. Hadeland dialekt og mållag bidrar til fokus på dialekt og språk, og korps og dansegrupper som Furuleiken Spell- og danselag viderefremidler musikk og dans. Randsfjordmuseene AS viser håndverksteknikker på åpne dager og formidler ellers lafting og andre håndverksteknikker. Et eksempel på god ivaretagelse av immateriell kulturarv er da Falang bru ble gjenoppbygget. Ferdigheter i tørrmuring og steinvelvs-teknikker ble formidlet fra pensjonister som tidligere hadde jobbet i Statens vegvesen, til lokale håndverkere. På Grinakervev, Dåpstradisjon/Syssegården og Vestre Aschim gård (gamle kornsorter og andre kulturplanter) holder ildsjeler med høy kompetanse immateriell kulturarv og tradisjonskunnskap i hevd, samtidig som det naturlig inngår i deres næringsvirksomhet. Eksempler på praksis og levende tradisjon er organisering av Ribbemarsjen i regi av Vestre Gran idrettslag, og likeledes Viggeløpet. Hvordan vi organiserer og avvikler 17. mai rundt i skolekretsene er også en levende tradisjon som i stor grad formidles muntlig fra foreldregruppe til foreldregruppe.

I Årbok for Hadeland skrives det om hendelser og steder som er viktige for folk, og som har en historie. Også i annen lokallitteratur er levende muntlig historie formidlet, eksempelvis krigshistorie og mange utvandringshistorier.

Fig.23 Arbeidet med restaureringen av Klokkerlåven ble slutført i 2016. Gamle håndverksteknikker ble benyttet, samt gjenbruk og kopiering av eldre materialer ble benyttet i bygging av stallene. Håndverksteknikkene er også immateriell kulturarv. Støttet økonomisk av UNI-stiftelsen.

Fig.24 Gjenstander kan også være kulturminner. Historien bak en gjenstand kan være mye viktigere enn verdien i kroner og øre. Hadeland Folkemuseum skriver på Digitalt museum: «Kakeformen er etter givers mor, Ane Melaas f. Hovland (1884-1966). Antagelig laget av Jaren-tater: Dom kom med blikkskrammel. Flinke blikkenslagere fra Moen. Gikk rundt og solgte ferdige ting, visper og slikt. Knytte det sammen og dro det på kjelke.".

8. BYGGESKIKK OG VERDIVEKTING

Den eldre bygningsmassen er en viktig del av kulturarven. Hva har vi, hva ønsker vi å ta vare på for kommende generasjoner, hvilke kriterier skal legges til grunn for utvelgelsen, og på hvilken måte ønsker vi å bevare og videreføre?

Den eldre bygningsmassen er kulturminner som kan gi oss kunnskaper om vår historie og samfunnsutvikling. Vi må tolke kulturminnene i lys av vår tids kunnskaper, holdninger og erfaringer, men også kunne ha evnen til å sette oss inn i datidens levkår og mentalitet. Dette gir grunnlag for kulturhistoriske formidlingsverdier. Jo grundigere og dypere vi kan lese et kulturminne, jo mer viten tilegner vi oss om vår fortid, og jo mer kan vi formidle videre. De kulturhistoriske verdier er objektive verdier som kan etterprøves og kontrolleres, men forutsetter faglig viten om kulturminnet. Opplevelsesverdiene er mer subjektive og er rettet mot estetiske uttrykksformer.

Bygninger og bygningsmiljøer ble tilpasset terreng, natur, klimatiske og økonomiske forhold.

I Randsfjordsmuseenes prosjektrapport fra 2007 «Sefrak, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland» er byggeskikkbegrep og verdisetting godt beskrevet. I det følgende et lite utdrag.

Byggeskikkbegrepet kan tolkes ut fra flere forhold; hvor byggeskikken sier noe om hvordan husene ser ut og hvordan de er utformet. En annen side ved byggeskikken er å se hvorledes livet i husene var, hvorledes de ble bebodd og brukt. En annen tolking ved byggeskikken er å se på husenes endring opp gjennom tidene. For å forstå dette må vi prøve å sette oss inn i tidligere tiders livsformer og mønstre.

Kriterier som er brukt til å kategorisere bygninger; Planløsning (rominndeling og bruk), plassering av ulike typer ildsted, plassering av inngangsdøra, plassering av trapp i hus med mer enn en etasje.

Byggeskikken har ikke én statisk utviklingslinje, men er dynamisk og har flere kryssende linjer. Den har blitt påvirket av utenlandske stilretninger og epoker. Dette var impulser som har vandret med handel og handverk og blitt tilpasset og omformet til stedlig egenart gjennom lokal handverksutføring. Disse stilpåvirkningene ble gjerne omdannet etter lokale forhold som var relatert til tradisjonshandverk, materialtilgang og materialkunnskap. Dette gjaldt i særlig grad i det førindustrielle samfunn. Innføringen og bruk av oppgangssaga på 1600-tallet hadde stor innvirkning på panelarkitekturen i landet. Dette kommer til uttrykk i de panelte embetsmannshusene fra slutten av 1700 tallet.

Den mest vanlige tunformen er åpent firkanttun hvor hovedbygningen er plassert høyest i terrenget og driftsbygningen lavest. To-tunløsninger finnes også. Her er det gjerne et fysisk skille mellom inn-tun og ut-tun. Eksempel på to-tun med klyngetunkarakter er Egge-gårdene og Moldengårdene, "Moldenbyen". De er selvstendige gardsbruk men har beholdt de gamle tunformene på grunn av beliggenhet i terreng og naturforhold.

Fra siste halvdel av 1800-tallet blir det vanlig med standardiserte byggevarer fra industri- og masseproduksjon. Byggeskikken gjenspeiler endrete behov og levevilkår for folk og fe. Den forteller om tidligere samfunnsforhold, om store classeskiller og om lokalsamfunn bygd på mer likheter. Byggeskikk er påvirket av impulser fra utlandet og fra mer regionale og lokale forhold, og er hele tiden i endring.

Bygningenes endringshistorikk er også en side av byggeskikken. I en kompleks bygningskropp kan det ligge en mindre bygningskjerne med en eldre, tradisjonell grunnform. Denne har gjennomgått nye generasjoners om-, til- og påbygginger. Det var tilgangen til lokale ressurser av bygningmaterialer som, gjennom bruk og utførelse av lokale handverkere, dannet grunnlaget for utvikling av tradisjonell byggeskikk.

Denne endringsskikken gjenspeiler samfunnsmessige endringer. Mot slutten av 1700-tallet utvikles et økende classeskille, særlig for embetsstanden og storbonden. Dette gir seg utslag i behov for differensiering av boligen, som innebar en inndeling i arbeidssone for arbeidsfolket, representasjonssone og privatsone for embetsmannen, storbonden og deres familie. Det er først utover 1800-tallet at dette slår ut hos det brede lag av befolkningen. Dette faller også sammen med moderniseringen av landet hvor individualismen trekkes fram på bekostning av tidligere kollektive handlingsmønstre. Dette er viktige elementer i sivilisasjonsprosessen.

Fram til midten av 1800-tallet dominerte de regionale hustypene, som gradvis var endret fra generasjon til generasjon etter behov. Med framveksten av den norske nasjonalstat og begynnende industrialisering går byggeskikken over til å få fellesnorske former, som for eksempel med sveitserstilen. Denne utvikling ender i vår tids ferdighus og feltutbygging.

Bygningsmiljøene som er registrert i Brandbu og Gran (vedlegg 1) representerer mye kunnskap, med både materiell og immateriell kulturarv. I utvelgelse av bygningsmiljøer er de samme kriteriene som brukes til SEFRAK-registrering nyttet.

På 1980-tallet ble bygninger SEFRAK-registrert i alle kommuner. Det vil si at bygninger bygd mellom 1537 og 1900 ble registrert. Randsfjordmuseene har utarbeidet rapporten «SEFRAK, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland» med evaluering av SEFRAK-materialet (2007). Hovedparten av de SEFRAK-registrerte bygninger er fra 1800-tallet, altså fra den første store moderniseringsepoken innen norsk landbruk fra 1850 til 1950. Tidsrammen for registrering satt til 1900 blir derfor et kunstig tidsskille som splitter denne epoken i norsk landbruk. Det er hovedsakelig ulike typer gardsbebyggelse som er registrert i regionen. I mange registreringer splitter årstallet 1900 hele gårdstun.

SEFRAK (Sekretariat for registrering av faste kulturminner i Norge) er et nasjonalt register med kartfesting av bygninger (og rester etter bygninger) fra før år 1900. Bygninger i Gran kommune ble registrert fra 1970- 1990-tallet og er kategorisert og gitt en vernekategori. Originalarkivet oppbevares hos Oppland fylkeskommune. Registeret er et viktig verktøy i saksbehandlingen i Gran kommune i dag og fastsatt vernekategori kan ha konsekvenser for saksbehandlingen, både for å sikre verdier for samfunnet og for den enkelte eier i forhold til hva som kan tillates av bruk og eventuelle endringer.

Kulturhistoriske verdier

- Bygningshistorisk verdi (eks: lokal byggeskikk, håndverkstradisjoner, materialer. Plassering i terreng, autensitet mm).
- Næringshistorisk verdi (eks: landbruksbasert småindustri og gårdsindustri)
- Sosialhistorisk verdi (gårdens/stedets levekår og sosiale lagdeling)
- Historisk verdi knyttet til personer og hendelser.

Opplevelsesverdier

- Estetisk verdi
- Identitetsverdi

Opplevelsesverdiene er knyttet til allmenhetens eller ulike gruppers opplevelser og kan slik sett sies å ha en mer personlig forankring enn de kulturhistoriske verdiene.

Et eksempel på en karakteristisk bygningstype er «Midtkammersbygning». Randsfjordmuseene AS (2007) skriver: «I Gran og på Hadeland er det mange «Midtkammersbygninger». Våningshuset ble bygd i to etasjer med differensierte romløsninger. Bygningen var gjerne symmetrisk utformet om en midtakse. Inngangspartiet og trapp til andre etasje ble lagt sentrisk til denne midtaksen og trukket inn i bygningskroppen. På hver side av trapperommet var det inngang til stue på den ene siden og til kjøkken på den andre. Kjøkkenet ble ofte avdelt i et bakre kammer. Bak trapperommet ble det også plass til et midtre kammer. Dette stramme midtakseprinsippet kunne oppløses ved at det ble tilbygget en eller flere stuer til stuefløyen. Det kunne også tilbygges kjøkkeninngang og seinere våtrom i gavlen mot kjøkkenet, gjerne i en etasje med pultak.»

Fig. 25 Eksempel på en karakteristisk Hadelandsk midtkammersbygning, Eidsalm gård.

Fig. 26 Driftsbygningene framstår som store monumentale byggverk med lange tømmermannstradisjoner. Den store røde låven preger dagens gardstun og landskap. Samtidig er den et resultat av en driftsform som i hovedsak ble avviklet på 1950-60- tallet. Låvene er med sine dimensjoner og farger godt synlige og dominerende i landskapet. Her et eksempel på en staselig låve på Grinaker, som eiere har valgt å ta var på. Restaurering av taket på gråsteinsfjøset er støttet av Kulturminnefondet, mens det er gitt tilskudd fra Fylkesmannen i Oppland til oppretting og sikring av låven.

9. BYGNINGSMILJØER I TETTSTEDENE BRANDBU OG GRAN

9.1 BAKGRUNN

Rundt år 1900 hadde 90 % av befolkningen i Brandbu og Gran kommuner sitt utkomme fra landbruk eller industri. Oppland var det minst urbaniserte området i hele Norge i 1875, med bare 3 % av befolkningen bosatt i byer eller tettsteder. Tettsted var definert med mer enn 200 innbyggere, der avstanden var 50 meter eller mindre mellom hver bolig. År 1900 var det ingen tettsteder i Gran (men flere i Jevnaker). Jernbanens etablering rundt 1900 bidro til urbaniseringen. Vassenden, Jaren og Augedals bro er regnet som små stasjonsbyer og hadde en jevn vekst fram mot 1920. I tillegg endret tyngdepunktet seg fra Granavollen som lenge hadde vært et knutepunkt, med kirkene, gjestgiveriet, kommunehuset og telthuset der soldater ble utrustet. Den bergenske hovedvei som snor seg i landskapet over Tingelstadhøgda, hadde nok blitt tilpasset større trafikk om ikke jernbanen hadde kommet nede i bygda. I 1930 hadde Jaren fått 400 innbyggere og Gran hadde 212.

Som en oppfølging av Riksantikvarens og fylkeskommunens satsing på registrering av nyere tids kulturminner, initierte Kultur i Gran kommune et samarbeid med Randsfjordmuseene AS ved daværende bygningsvernrådgiver Dag Lindbråten. Med utgangspunkt i felles museum og

byggningsvernrådgiiver, besluttet kommunene Søndre og Nordre Land og Gran å registrere bygningsmiljøer i tettstedene Dokka, Hov, Odnos, Gran og Brandbu. De tre kommunene har mange fellestrekk når det gjelder landskap, kulturhistorie, landbruk, Randsfjorden, samferdselsårer, jernbane med mer. Kommunene har felles byggningsvernrådgiiver som utarbeidet en byggeskikkveileder for Hadeland og Land i 2007.

Bygningsmiljøer, inkludert bygninger som er *yngr*e enn 1900 (ca1900-1970) ble registrert i Brandbu og Gran i 2015. Noen enkeltobjekter; bygninger, vegetasjon/beplanting, bruor og lignende der det er naturlig for helheten, er tatt med. Registreringene er samlet i to delrapporter; 1. Brandbu og 2. Gran samt en innledning. **Se vedlegg 1.**

Til sammen er 50 bygningsmiljøer med 185 enkeltobjekter registrert. Av de 50 miljøene som er registrert, er 15 bygningsmiljøer og 4 enkeltbygg plukket ut som de mest verdifulle se tabell kapittel 9.4. Før fotografering og registrering ble det informert generelt om prosjektet gjennom avisa Hadeland og per post i Gran, men huseiere er for øvrig ikke direkte kontaktet. Utvelges Det er viktig å presisere at dette primært er en faglig utvelgelse gjort av Dag Lindbråten. Noen av kriteriene som er benyttet knyttet til bygningsmiljøer er tidstypisk, autentisitet, alder, bruksområde/funksjon og formidlingsverdi.

I **vedlegg 2** til denne temaplanen er det valgt ut bygningsmiljøer som kan være et utgangspunkt for en seinere kulturminneplan. Utvelgelsen er gjort for å vise et bredt spekter av ulike bygningsmiljøer i kommunen som viser eksempler på samfunn, landbruk, industri, skog og jordbrukshistorie.

Fylkeskommunen har bedt om at alle de 50 registrerte bygningsmiljøene med enkeltobjekter/bygninger føres inn i et skjema (exellark) som Riksantikvaren har utarbeidet. Dette er gjort i Gran kommune og oversendt fylkeskommunen. Innholdet legges inn i databasen «InnlandsGIS» av fylkeskommunen. (Ved en seinere godkjent kulturminneplan vil de miljøene som kommunen vedtar er spesielt verneverdige, blir lagt inn i «Askeladden», databasen til Riksantikvaren.

9.2 BRANDBU

Tettstedet Brandbu har bygningsmiljøer fra forskjellige tidsepoker, som forteller om endringer i virksomhet som kommunikasjon/samferdsel, aktivitet og i byggestil. Elven Vigga som snor seg gjennom Vassenden til Jarenvannet, går også gjennom Brandbu sentrum og har vært premissgivende for mye av aktiviteten. Flere møller, sagbruk, garverier, fargerier, stamper, mekanisk industri, i tillegg til klekkeri og settefiskanlegg, har vært avhengig av det rennende vannet.

Brandbu sentrum har i århundrer vært et knutepunkt. Brua, som tettstedet kalles på folkemunne, kommer av Åvedalsbrua/Augedalsbrua - et eldre brosted over Vigga. På Augedal har det vært skysstasjon og vitner om mange reisende. Én trasé går over brua og videre opp Kjølvegen mot Høgkorset og Toten. Pilegrimsleden følger i dag dette faret. Den bergenske hovedveg, kjørevegen mellom Oslo og Bergen, går opp Eggelinna og følger vestsiden av Brandbukampen langs Randsfjorden nordover mot Land, Fagernes og Lærdal.

Jernbanen hadde et sidespor fra Jaren til Røykenvik fra 1900-1957 med mellomstasjon i Brandbu. Opprettelsen av banen førte til at mye virksomhet flyttet fra høgda og ned til Gran.

Brandbu var egen kommune til den ble slått sammen med Gran i 1962. I dag er det barneskole og ungdomsskole i Brandbu sentrum.

I Brandbu er 31 bygningsmiljøer og 100 enkeltobjekter registrert (Se vedlegg 1).

9.3 GRAN

Tettstedet Vassenden eller Gran har, og har hatt, mange flotte bygningsmiljøer fra forskjellige tidsepoker. Beliggenhet ved sørenden av Jarenvannet, «Vassenden», samt bekkeløpet Vigga snor seg som i Brandbu gjennom/langs med sentrum, og har hatt betydning for bosetning og industri. Både industri og samferdsel, ikke minst med jernbanen og Gran meieri midt i Vassenden, har vært viktig for sentrumsutviklingen.

I dag er Gran sentrum det største tettstedet i Gran kommune, og under stadig utvidelse og utvikling. Næringsvirksomhet gjennom de store sentraene Smietorget og Granstunet trekker mye besøkende. Foruten sentraene og andre butikker med mat og detaljhandel, bidrar Gran videregående skole, Gran bibliotek og Hadeland kultursal til mye aktivitet. I løpet av årene har eldre bygninger blitt revet. Da er det ekstra viktig å være bevisst de bygningene og bygningsmiljøene som er igjen for videre tettstedsutvikling.

I Gran er 19 bygningsmiljøer og 85 objekter registrert.

9.4 BYGNINGSMILJØER SOM ER KOMMUNALT VIKTIGE

I listen nedenfor er det trukket fram noen bygningsmiljøer som er ekstra verdifulle: 15 bygningsmiljøer og 4 enkeltbygg. Nummereringen av byggene/miljøene viser til rapporten «Nyere tids kulturminneregistrering i Gran kommune. Bygningsmiljøer i tettstedene Brandbu og Gran» av D. Lindbråten og K. Møyner 2015. Se rapporten med fotografier og nærmere beskrivelse av bygningene og bygningsmiljøene (Vedlegg 1).

Disse miljøene som av bygningsvernradgiveren er trukket fram som ekstra verdifulle vil etter et politisk vedtak legges inn i Askeladden - Riksantikvarens database for kulturminner. En konsekvens av dette er at de vil vises i kommunens kart og være til hjelp for saksbehandlere, især byggesak, som kan lese nærmere om byggene og se foto av dem i vedlegg 1. Områdene får *ikke* vernestatus, men angir at man bør være ekstra oppmerksom på hvordan endringer og tiltak utføres.

I de følgende miljøene er det forskjellige grunnlag for hvorfor disse vurderes som verdifulle: fra at de er et tidstypisk bygningsmiljø, autentisk, har stor formidlingsverdi mm. Det er også eksempler på miljøer som er restaurert på en fin måte med brudd i stil som viser at konservering av et miljø ikke behøver å være det eneste riktige alternativet.

Graderingen 1-4 er benyttet, hvor 1 er Svært stor verdi, 2 Stor verdi, 3 Middels verdi og 4 Liten verdi – jfr Riksantikvarens verdivektning, SEFRAK-registrering og Byggeskikk – en veileder for Hadeland og Land.

Nr	Navn	Hvorfor viktig	Gradering
BRANDBU			
Miljøer			
1 og 2	Eggelinna/ Hidem- gården	Eldre trehusbebyggelse på begge sider av Storgata og opp mot Eggelinna. Tett bygningsmiljø med variert byggestil fra forskjellige epoker. 7 bygninger er SEFRAK-registrert. Jugendinspirerte bygg. Uthus/størhus (1c) framstår mest autentisk. Noe av den tidligste bebyggelse på østsiden av Vigga. 2a Fasaden inn mot hagen bevart jugendstil, mens det er modernisert ut mot gaten. Liten håndverksbedrift i 1.etg, bolig i 2.etg, typisk for tidligere stedsutvikling. 2d er et særegent viktig bygg, men under sterkt forfall. 2a Nilsesalen (Bervengården/Sanitetshuset) har rommet mye aktivitet, skal rives. Inneholder verdifull bygningshistorikk som må dokumenteres og tas vare på. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Brukshistorie, tidsdybde, mangfold og variasjon samt helhet. I tillegg religionshistorie gjennom Bedehuset.	2
17	Storlinna 50-54.	Tidstypisk funkis trehusbebyggelse, nyere tids. Særegent. Viktig å bevare. Tre bolighus på rekke langs Storlinna, med små uthus. Store boliger med store hager – bygd til «øvre borgerskapet». Mye lys og luft kjennetegner boligene og hagen – funksjonalistisk arkitektur-prinsipp. Store glassflater i stue i 1 og 2. etg og terrasse, 17a. Form og funksjon skulle følge hverandre, her har lokale håndverkere klart å omforme de internasjonale prinsippene med form som følger funksjon. Helhetlig bygningsmiljø. Tilbygg har fått karakter av den samme arkitekturen. Viktig epoke arkitektonisk og stilhistorisk. Autentisitet og opprinnelighet er egenskaper som kjennetegner miljøet. Arkitektonisk verdi. Både natur- og kulturverdier.	2
21	Rosendal	Gårdsmiljø, trehusbebyggelse i Brandbu sentrum med mølle. 4 sefrak-registrerte hus. Registrert gravhaug. Viktig bygningsmiljø med industri langs Vigga. Har lang historie med utnyttelse av Vigga. I tillegg samferdselshistorie med tidligere vadested, så enkel trebru, i dag steinmurt bru som forbinder Storlinna og Rosendalsvegen. Veggen Storlinna bryter opp tunet. Naturlig vilt vegetasjonsmiljø. Gravhaug bak stabburet. Møllevirksomhet med vannkraft som drivkilde viktig i dalen og for området. Damanlegg. To klassiske midtkammerbygninger. Selv om de er omkledd har de beholdt byggeskikken. 21a: Pipe nær gavl er typisk for Hadeland. 21b: Piper midtstilt vanlig ellers på Østlandet. Stor historisk/tidsdybde og næringshistorie med landbruk og industri er egenskaper som kjennetegner miljøet. Stort potensiale for undervisning, formidling og opplevelse. Både natur- og kulturverdier.	1 Frednings- potensial
26+25	Bygnings- miljø ved Skjerva bru	Elva Skjerva går nord for bebyggelsen, med Skjerva bru fra 1927. Bygningsmiljø i sveitserstil bygd mot slutten av 1800-tallet. 4 av 6 bygg er SEFRAK-registrert. Har vært forskjellig næringsvirksomhet. Flere bygninger er restaurert nylig. 26c modernisert men ikke brudd i stilhistorie. Tilbakeført bygning med kontrast. Kontrast i svalgang/inngangsparti har ført til et mer helhetlig miljø, og er positivt. I standsatt, men med bruk av opprinnelig bevart stilhistorie, også 26a-b. 26f er også restaurert bra. Fargesetting på restaurerte bygger har ført til et mer helhetlig miljø nå. Bolig- og næringshistorikk er egenskaper som kjennetegner miljøet.	2
27	Storlinna 80	Småhusmiljø med stor hage. Høy bevaringsverdi. Noe av den tidligste bebyggelsen sør i Storlinna som er bevart. Jugend/sveitserstil, overgang 1800-1900-tallet. Ny norsk epoke, 27 c forløper til funksjonalismen. Helhetlig stilhistorikk. Bygningene forfaller. Høy autentisitet/opprinnelsesgrad. Har vært en fin brukshage med bær og frukt, i dag gjengroing og forfall. Stor grad av opprinnelighet og helhetlig småbruksmiljø. Uthuset i vinkel markerer eiendom og tun. Natur og kultur i samspill. Autentisitet og opprinnelighet er	2

		egenskaper som kjennetegner miljøet. Slike helhetlige småhusmiljøer er i ferd med å bli sjeldne.	
29+30	Moldstad-kvern-Andfossen	Industriemiljø med mølle og industribygg. Molstadkvern mølle er historisk møllested som har spennende, frodig natur. 1915 bygd slik den er i dag. Museet forvalter i dag mølla. Kan være i drift. Mølla ligger ved Andfossen: Meget stor trebygning i to etasjer, med store bygningskvaliteter. Andfossen bruk etablert i 1919, produksjon av pappembalasje. Industrielokaler bygd i flere etapper. Smårutete, høye vinduer som er tidstypisk – mye lys skulle inn også i industribygg. Representerer næringsutvikling og næringshistorikk. Store bygningskvaliteter. Industrihistorie. Stort formidlingspotensial. Natur og kulturverdier.	2
Enkeltbygg			
8	Smedsrud-gården	Tre etg. Upusset murblokk. Stram symmetri. Stilren uten ekstra dekor, kun vinduer og hvitmalt sokkel. Særegen, sjelden i regionen. Funkisstil. Teglstein. Man kan lese av fasaden hva som er på innsiden (tre-rams stue, to-rams kjøkken/soverom). Bygd som en halvpart av en kombinert forretnings- og boligkompleks. Reist av Hans Andreas Smedsrud. Startet senhøsten 1939 og ble stoppet av krigen. Da var bare grunnmuren på plass. Da sement og byggematerialet ble frigitt etter krigen kunne arbeidet fortsette fra tidlig i 1946, av Ingvald Kirkeby. Første del består av seks leiligheter. Er gjort klart til påbygg/forretningsfløy mot øst/Storlinna, som aldri ble noe av. Smedsrud døde august 1946 og sammen med han byggeplanen. Forretningsvirksomhet i bygningen: A/S Opland Radiofabrikk 1947-1951. Kontor for Gran Sparebank 1947-1961. Systue for Holten og Bjerkestrand 1955-1971. Frisør fra 1980. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Sjeldent	2
10	Folkets Hus	Bygd i 1936, på dugnad. Spesiell stor trebygning i 3 etg. Tilbygg i mur. Funkisstil, stående panel. Har vært Folkets hus, Arbeiderpartiets hus. I dag kommunal eie. Allsidig bruksverdi med kino, spisested, kulturlokale med jazzklubb mm. Huset var ikke bare vakkert, men stort: 420 kvadratmeter, storsal i 2. etasje, vaktmesterleilighet i 3. etasje, kafé med kjøkken, liten sal og kontorer. Bygget var reist på rekordtid. Grunnarbeidet startet i mars/april og åpningen var i september samme år. En stor dugnadsinnsats lå bak. Det var også et stort økonomisk løft, der 20 partimedlemmer hadde satt hus og hjem i pant som ekstra sikkerhet for banklån. Det ble også lånt penger i Folkets Hus Fond. (Fra fri fag-bevegelse. D. Lindbråten). Egenskaper som kjennetegner miljøet: Faser med betydning for historien/utviklingen; Sosialhistorie, samfunnsutvikling. Allsidig bruk.	2
GRAN			
Miljøer			
32	Jarvik og Svendsgård	Eldre trehusbebyggelse, bosetning ved Vassenden fra slutten av 1800-tallet. Autentisk/Opprinnelig fargesetting på bygg. Godt bevart hageanlegg. Historisk viktig bygningsmiljø med bolig, uthus, låve og hageanlegg. Hovedhuset «Sundthuset» bygd i 1895, er et særpreget sveitserhus som har bevart alle karaktertrekk ved sveitserstilen. Industrielt produsert kledning med stor takhøyde inne, 2 etg med lys og luft. Kjeller med husfunksjon; bryggerhus, bakerovn og vann kom inn. Verandaen som et uttrykk for fritid; ute, inne, modernitet.	1
34	Saga	Eldre sagbruksmiljø. Det har ligget et større flisshus SSV for dagens gjenstående flisshus. Flisshuset har en spesiell tårnfunksjon - innblåsing av flis opp på taket. Lager av flis til seinere bruk som isolasjon og strø. Var i bruk i 1975 i følge muntlig kilde. I dag lagerbygning. Gulmalt. Flisshuset er i dag en sjelden konstruksjon. Bør bevares! I dag lagerbygning. Fins også et flisshus på Skjerva. Bør innlemmes i utviklingsplaner for tomta, - viser bruks- og industrihistorie.	2
36	Hofsbro	Eldre trehusbebyggelse i Vassenden. Rester etter gårdsbebyggelse. En del er modernisert og ombygd. Veveri i nærhet til elven Vigga. Tidlig industri, dampfargereri og veveri. Første fargereri brant i 1865. Eldste vev fra 1800-tallet. Hoffsbro veveri etablert 1923, i drift i over 60 år. Kari Nielsen designet	36a 1

		busserulltøyet rundt 1928 (Hadelandsbusserullen). Veveriet avsluttet ca 1988. Veveriet er nå på Hadeland Folkemuseum. Egenskaper som kjennetegner miljøet: busserullen er en merkevare for Hadeland. Lokal industrihistorie hvor nærhet til elva var viktig, - vannkilde og vannkraft.	
38	Storgata nord med Gulbygning og husrekke	En del av den gamle Vassendenbebyggelsen. Trinn 2 i Grans tettstedsutvikling (etter Vassenden). Husrekka er bevart og gjenkjennbar på gamle foto. Struktur og grunnvolumene er bevart, men flere av bygningene er modernisert. Bygd med butikk i 1. etg og bolig i 2. etg. Bevart dette mønsteret i dag. Etablert i forbindelse med jernbanen. Gulbygningen bygd som hotell. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Bygningshistorie, viktig dokumentasjon for Grans stedsutvikling.	38a 1, miljø ellers 2
41	Ensrud-kvartalet	Helhetlig verneverdig bygningsmiljø/kvartal. Bevart noe av den eldre bebyggelsen i Gran tettsted. Husrekka mot Storgata er bevart, også bevart bakgårdsbebyggelse. Eksteriør på alle tre bygningene mot Storgata er bevart. Bolig i 2. etg, butikk i 1.etg. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Bygningshistorie, stilhistorie, næringshistorie med handel.	41 a, b, c, d, h =1 som miljø 41 e, f, g =2
42	Meieri-tråkket/ Bakgården	Historisk og dagens næringsmiljø. Viktigst i dette miljøet 42 c, d, e, liten del av h lengst nord. Overbygd mellomgang er positivt for miljøet og framkommeligheten, også fra jernbanen. Tråkket. Et torg som har potensiale. Tidligere meieri. Melbu. Var tidligere rampe i sør. Her ble melkespann satt. Frisør i dag. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Industrihistorie, landbrukshistorie, tettstedsutvikling.	42d=1 42c,d, e, nordligste del h som miljø=1
43	Jernbane	Gran stasjon med stasjonsbygning, uthus og godshus er fredet og således sikret. Bygnings- og parkmiljø har høy verneverdi. Fra stasjonsområdet utsikt til Vassendens eldste bebyggelse. Arkitekt Paul A Due tegnet stasjonsbygninger. 43c er ikke fredet men er også viktig å ta vare på. Stasjonsbygningen kan være prefabrikkert på «Strømmen trævarefabrik». Godt bevart bygningsmiljø. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Stilart historisme.	1, Fredet
44	Sandødegården	Har vært et flott, eldre, helhetlig bygningsmiljø inntil få år siden. Låven revet, askealleen er fjernet og det bygges nå boligblokk. 44a, våningshuset, er rivningstruet. Eldste del fra 1700-tallet, ombygd på 1850 og 1888-tallet. Veranda i 2. etg, sveitserdekor. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Miljøet sterkt endret de siste årene, men hovedhus viktig stilhistorikk, landbrukshistorie.	44a 2
46	Solbakken	Eiendommen Solbakken med tun, bygningsmiljø og hageanlegg er meget sjeldent også regionalt, og innehar store kulturhistoriske verdier. Høy verneverdi. Har fredningspotensiale. Bygd 1875/76. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Sjeldent, autentisk, stor bygningshistorisk- og arkitektoniskverdi, også landbrukshistorikk.	1 for hele miljø et
Enkeltbygg			
49	Midtre Morstadgutua 11	Enkeltbolig med stor verneverdi. Bolighus med tidligere veterinærkontor i 1. etg. Jugendstil. Smårutete vinduer øverst. Større glassflater nederst. Nyklassisistisk stil med søyler. Spiss takvinkel. Helvalmet. Åpen veranda i 2.etg. Søyler fra 1 til 2 etg. Symmetrisk fasade. Takvindu i gavl -ovalt i overkant. Smårutete vinduer gir jugend-uttrykk. Liggende brystpanel - stående resten. Tilbygg med inngangsparti både i øst og vest. Noe ombygd, derfor vernekategori 2 og ikke 1. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Stilhistorikk, viktig beliggenhet.	2
50	Granvang	Særegent forsamlingshus. Murbygning. Elementbygg? Funksjonalistisk stilretning med knekt, markant takbånd. Store glassflater nederst. Fasaden oppdelt med flater i trepanel og vindusflater. Tidligere forsamlingshus, kafé, bibliotek, scene mm. i dag Kulturskole. Egenskaper som kjennetegner miljøet: Stilhistorie og kulturhistorie med variert bruk for bygdefolket.	2

Fig. 27 Solbakken i Gran er et eksempel på et bygningsmiljø som er regionalt verdifullt - noe eier er meget bevisst på. Foto Dag Lindbråten.

Fig. 28 Et annet eksempel på verdifullt bygningsmiljø er Rosendal ved Vigga som har en stor historisk tidsdybde. Næringshistorie med landbruk og industri er egenskaper som kjennetegner miljøet. Stort potensial for undervisning, formidling og opplevelse.

9.5 ANDRE VIKTIGE BYGNINGSMILJØMRÅDER

På Granavollen er både Søsterkirkene og deler av Granvolden Gjæstgiveri fredet og dermed er bygningene i stor grad sikret for fremtiden. Området har store kulturhistoriske verdier. I Oppland fylkeskommunes strategiplan er Granavollen trukket fram som et satsingsområde.

Røykenvik har gjennom nyere tid hatt mange skiftende virksomheter og bygg. Med næringsdrift/spisesteder i Lokstallen og Café Oskar, den historiske båten MS Brandbu, samt utplassering av det internasjonale kunstverket The Boathouse, er stedet attraktivt og interessant.

Bjoneroa, Jaren og Vestre Gran er også tettsteder med viktige bygningsmiljøer.

Fig. 29 Granavollen med Søsterkirkene, Granavolden Gjæstgiveri, Kommunehuset, Kirkestallene og Glasslåven kunstsenter er et av Gran kommunes fremste kulturmiljøer i dag, med mange besøkende gjennom hele året. Foto:Sissel Skjervum Bjerkhagen 2016, avisa Hadeland.

Fig. 30 Røykenvik. Et variert og vakkert natur- og kulturlandskap sett fra Brandbukampen. Rik jord med allsidig jordbruk, mange fredete kulturminner, samt mange nyere tidsminner, som kirke, båthavn, brenneri og spor etter tidligere jernbane. Fuglefredningsområde.

10. BRUK OG VERN

10.1 HVORDAN SIKRE KULTURARVEN

Kulturarven sikres gjennom lovverk og planarbeid (i sær Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven). For tiltak ved eller på/i fredete kulturminner skal alltid Fylkeskonservatoren/Riksantikvaren uttale seg. For bygninger fra før 1850, er det lovfestet i Kulturminneloven §25 at en vurdering av verneverdien må gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent.

Gran kommune har i mange år valgt å støtte opp økonomisk om Randsfjordmuseenes bygningsvernrådsgiver. Mye kunnskap gis dermed tilbake, og både kommunen og privatpersoner kan gratis benytte seg av råd om vedlikehold og restaurering eller vurdering om rivning eller ikke.

Lovverk er viktig, men ofte vel så viktig er grunneiere som tar godt vare på kulturminnene, det være seg bygg eller skjøtsel av for eksempel et gravfelt. Informasjon, kunnskapsformidling og tilrettelegging av kulturminner er også viktig. Gran kommune tildeler byggeskikkpris. (To priser deles ut annet hvert år). Dette er et positivt virkemiddel for å fremme eiere/brukeres bevissthet om god byggeskikk. Prisen fungerer også som en påskjønnelse for godt arbeid og som inspirasjon til andre.

Frivillig arbeid både av den enkelte huseier, grunneier, lag og foreninger, er nødvendig for å ta vare på kulturarven. Gode eksempler fins det heldigvis mange av; Folkvang, Klæstad mølla, Gulden, Lokstallen, Eid, Høgekorsplassen og mange, mange flere.

Fig. 31 Tidligere var det mange forsamlingshus rundt i bygda. Folkvang har blitt et flott restaurert og funksjonelt bygg, til glede for mange takket være ildsjeler i Fagerlund ungdomslag. Veldig mange dugnadstimer er lagt ned de siste årene. Prosjektet er støttet av blant andre Sparebankstiftelsen Gran og Oppland fylkeskommune.

Fig.32 Etter at Gran kommune kjøpte Prestegårdshagen på Granavollen fra Opplysningsvesenets fond i 1997, er den restaurert tilbake til slik vi antar den så ut da den ble anlagt på siste halvdel av 1700-tallet. Et flott kulturminne er dermed tatt vare på. Hagen er åpen for alle alltid, noe mange vet å benytte seg av.

10.2 VERDISKAPING MED GRUNNLAG I NATUR- OG KULTURARVEN

Gran kommune har tradisjon for å jobbe med næringsliv tuftet på kulturminner og kulturhistorie. Mange års arbeid med Pilegrimsleden og Granavollen er eksempler på dette. Pilegrimsleden er tuftet på natur og kultur og ble i starten ledet av Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren. Her er det fokus både på naturelementer og kulturminner som passerer på vandringen. Det er også lange tradisjoner med arbeid med biologisk mangfold i Oppland/Hadeland og Land. Randsfjordmuseene har stort fokus på natur og ikke bare kultur.

Stedsutviklingsprosjektet Granavollen hadde følgende visjon: ”Vi skal ta vare på og utvikle det unike kulturlandskapet i området Granavollen – St.Petri/Hadeland Folkemuseum, slik at det kan framstå som et nasjonalt mønsterområde for hvordan bruk og vern kan kombineres og være en ressurs for trivsel, kulturliv og verdiskapning”. Denne visjonen ble videreført i verdiskapingsprogrammet. I tråd med dette har Glasslåven kunstsenter blitt virkeliggjort og er nå et flott supplement til området. En videre effekt av dette er at andre aktører, både lag og foreninger, Reiselivet og Randsfjordmuseene ønsker å etablere seg på Granavollen, både i Kommunehuset og Handelslaget og i Telthuset som skal tilbakeføres i 2017/2018.

Miljøverndepartementet og Riksantikvaren utpekte i 2006 verdiskapingsprogrammer med begrunnelse i at ”Kulturminner og kulturmiljøer kan være ressurser i utviklingen av lokalsamfunn”. Miljøverndepartementet og Riksantikvaren introduserte da programmet ”Verdiskaping på kulturminneområdet”. Pilegrimsleden ble i 2006 valgt som pilotprosjekt i verdiskapingsprogrammet. Sentrale mål var å bedre skjøtsel og merking av vegtraseen og av kulturminner langs leden. I tillegg var det et ønske å få til økt næringsutvikling, for eksempel i form av flere overnattingssteder.

Fig.33 Mange bygninger nyter godt av stor entusiasme og innsats fra enkeltpersoner. Gran kommunes byggeskikkpris setter fokus på gode eksempler på restaurering eller nybygg. Lokstallen i Røykenvik fikk byggeskikkpris for 2014/2015. Bygningen forteller historie om tidligere jernbanedrift og huser nå ny næring med restaurant og designbutikk.

10.3 FORMIDLING

Skilting og tilrettelegging av kulturminner – og Turapp

Formidling av kulturarv er et viktig tiltak for å gi innbyggere og tilreisende kunnskap og forståelse for kulturhistorien. Gran kommune i samarbeid med Oppland fylkeskommune, grunneiere med flere, har de siste årene tilrettelagt og skiltet flere kulturminner; Steinssettingen på Bilden, gravfeltet på Gamme, Falang bru, Gran prestegårdshage, Hulveger ved Korshagan, samt Høgekorsplassen. Alle disse er også lagt inn i kommunens turapp <https://outtt.com> (tidligere turapp.no). På skiltene står også en kort tekst på engelsk og på tysk.

Dersom kulturminner skal skiltes, må flere forhold være avklart. Grunneier er en nødvendig og viktig samarbeidspartner. Skilting av automatisk fredete kulturminner skal alltid skje i nært samarbeid med regionale kulturvernmyndigheter. Utformingen på informasjonsskilt er viktig, både selve skiltmalen, men også innholdet på skiltet, med kortfattet tekst og gode figurerer.

Det er ønskelig å skilte og tilrettelegge flere kulturminner, som for eksempel Steinhuset.

Fig.34 Natur- og kulturstien over Tingelstadhøgda er et eksempel på god formidling av natur og kulturarv. I tillegg er det en flott turløype i et vakkert landskap, og friluftsliv og kunnskapsformidling forenes. Her utsnitt fra et skilt om tema Husmannsvesenet.

Hadeland museumslag og en rekke lag og foreninger arbeider med en Natur- og kultursti som følger elva Vigga og en rekke steder skal skiltes.

Fig 35 I 2010 gjenoppbygde Gran kommune steinvelvsbrua fra 1834. Her mellom Falangtjernene har det gjennom århundrene vært brosted. Den bergenske hovedveg, som er den gamle hovedvegen mellom Oslo og Trondheim, samt Pilegrimsleden, går her. Mange pilegrimer stopper opp og nyter dette stedet.

Fig. 36 Skolene har en viktig oppgave med å bruke nærmiljøene og formidle kulturhistorien. Den Kulturelle skolesekken og Den kulturelle spaserstokken har også fokus på formidling av kulturhistorie for barn, unge og eldre.

11. ØKONOMI - VIRKEMIDLER

11.1 ARKEOLOGISKE UNDERSØKELSER - UTGIFTER

I mindre landbrukssaker og saker der privatpersoner planlegger mindre arbeid på egen eiendom, for eksempel oppføring av enebolig eller garasje til eget bruk, graving for vann og avløp eller opparbeiding av ny adkomst, dekker Staten utgifter til arkeologiske undersøkelser.

Har man de tillatelsene som kreves for å gjennomføre et arbeid, og det dukker opp automatisk fredete arkeologiske kulturminner som ikke tidligere har vært kjent, må man ta kontakt med kulturminneansvarlig i fylkeskommunen. Normalt skal slike saker behandles raskt og uten ekstra kostnader for tiltakshaver.

Når det gjelder større private eller offentlige tiltak, er det tiltakshaver som i utgangspunktet må bekoste dette.

11.2 SØKE OM MIDLER

Fredede bygninger registrert hos Riksantikvaren gis fritak for eiendomsskatt.

Det fins flere muligheter for å søke midler til restaurering av nyere tids kulturminner, eller tilrettelegging av kulturminner. Det finnes flere tilskuddsordninger, som Kulturminnefondet, SMIL-midler, ulike stiftelser og legater.

12. OPPFØLGING AV PLANEN

I denne temaplanen hadde det vært ønskelig å registrere mange kulturminnertyper og kulturmiljøer, men det har vært nødvendig å prioritere. Siden det kun er gjort et lite utvalg med nyere tids bygningsmiljøer, bør det på sikt jobbes videre med registreringer for å få ytterligere informasjon og kunnskap både om enkelminner, områder og kulturhistorie.

Da Gran er en landbrukskommune bør man bla gå nærmere inn på viktige jordbruksområder med gårdshistorie, småbruk, husmannsplasser og ikke minst setre/skogshusvær etc. Ferdselsårer og industri langs vannveger er andre viktige temaer. De store enhetslåvene og uthus står mange steder for fall, da behovene er endret. Småskoler legges ned og større nye skoler bygges. Endringer skjer fort og at de bør tas vare på og sikres for ettertiden. Samtidig må det være en bevissthet om at ikke alt kan tas vare på og følgelig må prioriteringer gjøres.

Utvelgelsen av bygningsmiljøer som er registrert, og valgt ut som spesielt verdifulle, er kun gjort på et faglig grunnlag. Huseiere/beboere er ikke gjort kjent med at deres hus/bygningsmiljø er vurdert som spesielt verdifullt/verdifulle. I en oppfølgende kulturminneplan må det legges opp til en god prosess med alle aktuelle eiere (grunneiere/huseiere) av områder som merkes som hensynssoner i kommuneplanens arealdel. Ulike fagmiljøer og kunnskapsrike personer/informanter bør også involveres sterkt i en slik prosess.

Kulturminnetyper som bør vurderes i en videre registrering:

- Enkelte utvalgte gårdsmiljøer (eks. midtkammersbygninger, låver og uthus)
- Kulturminner i utmark, som husmannsplasser, setre, skogshusvær og spor etter finnebosetning, hytter.
- Industrielle kulturminner, langs vannveier - som møller og annen industri.
- Kulturminner knyttet til ferdsel. Gutuer og ferdselsårer. Eldre vegfar som kirkeveger, hulveger og ikke minst seterveger som gikk fra bygda opp på åsen til utmark og setre.
- Bygningsmiljøer. Bygningsmiljøer i tettstedene Vestre Gran, Jaren, Bjøneroa.
- Bronsealder. Siden det er gjort relativt mange og sjeldne bronsefunn, kunne det vært interessant med mer fokus på denne tidsperioden (i samarbeid med andre kulturarvinstitusjoner).

I vedlegg 2 er det gjort et utvalg av SEFRAK-registrerte bygninger og verdifulle bygningsmiljøer. Bygningsmiljøene er valgt med tanke på en tematisk og geografisk fordeling. De utvalgte bygningsmiljøene kan være et utgangspunkt for en seinere kulturminneplan. Utvelgelsen er gjort for å vise et bredt spekter av ulike bygningsmiljøer, med eksempler på bla samfunns-, landbruks-, industri-, skog- og jordbrukshistorie.

Fig.37 Sagvollen på Øståsen er ett av mange interessante bygningsmiljøer som man bør se nærmere på i en oppfølgende kulturminneplan. Her lå det tidligere et sagbruk. Foto Dag Lindbråten.

13. KILDER

- Christensen, Arne Lie. *Den norske byggeskikken*. 1995
- Eikeset, Kjell Roger. *Hadelands historie 1900-1950. Hadeland bygdebok bind V*. Randsfjordmuseene AS. Hadeland Folkemuseum.
- Jacobsen, Harald og Jørn-R.Follum. *Kulturminner og skogbruk*. 1997.
- Jacobsen, Harald og Jørn-R. Follum. *Kulturminner i Norge*.2008
- Hadelands bygdebokkomité. *Hadeland Bygdens historie I-VI*. Oslo 1932
- Harald Hvattum og Kari Møyner. Utstilling i Kommunehuset: *Samferdsel i bygda vår gjennom 200 år*. 2014
- Oppland fylkeskommune. *Fylkesplan for kulturminnevern 2002-2005 Vedleggshäfte*. 2002
- Oppland fylke Miljøfaglig Utredning 1997. *Biologiske undersøkelser i verdifulle kulturlandskap i Vang, Nord-Aurdal, Etnedal og Gran Rapport 1997:2*
- Randsfjordmuseene AS. *Byggeskikk – en veileder for Hadeland og Land*. Prosjektleder Dag Lindbråten. 2007.
- Randsfjordmuseene AS. *Prosjektrapport "Sefrak, byggeskikk og verneverdi i Land og på Hadeland*. Udatert.
- Rosborn, Sven. *Søsterkirkene og Steinhuset på Granavollen. Studier i eldre norsk steinbyggerkunst*. 2014
- Riksantikvaren: *Kulturminner i kommunen. Håndbok for lokal registrering*. 2013.
- Stenersen, Helge. *Røykenvikbanens historie – og mye, mye mer*. 1981.
- Stenersen, Helge. *Dampskipsfarten på Randsfjorden*. 1983.
- Årbokkomiteen, *Årbok for Hadeland*. Artikler fra forskjellige år.

Muntlige kilder – innspill på ulike felt

Gran kommune, medarbeidere på Kultur, Byggesak, Landbruk og Plan.

Dag Lindbråten, bygningsvernrådsgiver ved Randsfjordmuseene AS (fram til høsten 2016)

Stålegård, Lars, nåværende bygningsvernrådsgiver ved Randsfjordmuseene AS. Emil Nilsen, Kari Haugsbakken, Terje Brænden, Knut Sterud, Thore Desserud, Solveig T. Grinder, Kari-Mette Avtjern, Randsfjordmuseene AS, Harald Hvattum. Oppland fylkeskommune, Kulturarvansatte, med flere.

Nettsteder - Kulturarv

Riksantikvaren

<http://www.riksantikvaren.no/>

Oppland fylkeskommune, Kulturarvenheten

<http://www.oppland.no/fagomrader/kulturarv/>

Randsfjordmuseene AS

<http://www.randsfjordmuseene.no/>

Kulturhistorisk museum

<http://www.khm.uio.no/>

Askeladden

<https://askeladden.ra.no/Askeladden/>

Innlands GIS

<http://www.innlandsgis.no/>

Kulturminnesøk

<http://www.kulturminnesok.no/>

Digitalt museum

<https://digitaltmuseum.no/>

Kartverket Historiske kart

<http://www.kartverket.no/kart/Historiske-kart/>

Lovdata

<http://www.lovdata.no/>

Kulturminneloven

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

Plan og bygningsloven

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-27-71>

Naturarv

Miljøstatus

<http://www.miljostatus.no/>

Naturbase

<http://www.dirnat.no/kart/naturbase/>

Miljøkommuner

<http://www.miljokommune.no/Temaoversikt/Kulturminner-og-kulturmiljo/>

Kilden (Skog og landskap- opplysninger om miljøregistreringer i skog (MiS) mm)

<https://kilden.nibio.no/>

Oppland fylke Miljøfaglig Utredning 1997. Biologiske undersøkelser.

<http://www.borchbio.no/MFURapporter/MU1997-2-Kulturlandskap-Oppland.pdf>

Foto: Om ikke annet er oppgitt er foto tatt av Kari Møyner